

DANA-MIHAELA ZAMFIR
(București)

ÎN LEGĂTURĂ CU ISTORIA AMUȚIRII LUI -U FINAL. DESPRE REZISTENȚA ÎN TIMP ȘI DESPRE DIFUZIUNEA DIALECTALĂ A TIPURILOR FONETICE *PUIU, OCHIU ȘI ARICIU*

1. Situația lui -u final în graiurile dacoromâne actuale

Pentru înțelegerea gradului în care *u* final precedat de sunet palatal a rezistat tendinței de asurzire care, încă din epoca celor mai vechi texte românești, câștigase un teren considerabil într-o mare parte a teritoriului dacoromân, trebuie luată în considerație situația aceluiași sunet atunci când este precedat de sunet nepalatal (consoană simplă sau grup consonantic). Comparația se poate face pe sursele românești vechi sau pe materialele dialectale și duce, în linii mari (abstracție făcând, în primul rând, de factorul cronologic, adică de variația în timp a gradelor de conservare), la aceleași rezultate.

În general, ariile actuale în care se poate vorbi de o conservare, în grade diferite, a lui -*u* final sunt Crișana (pentru care fenomenul este diagnostic, cf. și *Tratat* 1984, p. 293; excepție face în mod sistematic sudul acestei regiuni, care constituie, sub toate aspectele, o arie dialectală în prelungirea celei bănățene), Transilvania și Muntenia propriu-zisă. Banatul, Maramureșul, Oltenia și Moldova¹ sunt, în

---

¹ Cf. totuși *Tratat* 1984, p. 213: „*u* scurt, nesilabic, în poziție finală este atestat în graiurile din sud-vestul Moldovei, ca un sunet slab perceptibil”; exemplele enumerate sunt numai pentru cuvinte cu radical în consoane nepalatale – labiale (*lup*), dentale (*piept*), velare (*fag*), la care se aduagă șuierătoarea *ș* (*moș*). „Materialul înregistrat în ALR arată că -*u* final apare numai în sudul Moldovei, până la Prut” [s.n.]. Într-adevăr, în măsura în care apare în răspunsurile la anchetele ALR și NALR, -*u* final poate fi considerat *atipic* pentru Moldova, fiind prezent într-o zonă de frontieră dialectală, în vecinătatea graiurilor muntenești.

general, arii fără *-u*; este cu atât mai notabil faptul că excepțiile se situează exact la nivelul cuvintelor în care *-u* este precedat de sunet palatal².

1.1. *-u* după consoane nepalatale

1.1.1. *-u* după consoană labială

În principiu, ar fi de așteptat ca prezența unei consoane labiale la finala radicalului unui cuvânt să favorizeze, grație trăsăturii comune [+ labial], menținerea vocalei finale. În realitate, lucrurile nu stau așa, atât atestările vechi, cât și formele dialectale arătând că nu există diferențieri de comportament între cuvintele cu radical în consoană labială și cele cu radical în alt tip de consoană non-palatală în privința menținerii timbrului vocalic final.

Lipsa de vitalitate a lui *-u* după consoană labială se poate constata pe harta 1 (*cap*) din ALRR *Sinteză*, unde *-u* final silabic nu se întâlnește decât în câteva puncte din vestul Crișanei (aria care poate fi socotită, sub toate aspectele, cea mai conservatoare din punctul de vedere al rezistenței lui *-u*); *-u* asilabic, sub formele *ʉ* și *ɥ*, acoperă cea mai mare parte a Crișanei și formează două arii destul de restrânse în Transilvania (una în vest și cealaltă în sud³) și una și mai restrânsă în partea sud-estică a Munteniei propriu-zise⁴.

În *orb* (ALRR *Sinteză*, h. 45), *u* final asilabic formează o arie destul de compactă în centrul Crișanei, iar varianta lui mai slab perceptibilă (*ɥ*), care acoperă cea mai mare a Crișanei, este sensibil mai extinsă în Transilvania decât diversele variante cu *u* asilabic ale lui *cap*; aria muntenească este, în esență, aceeași pe care am conturat-o mai sus pentru oclusiva labială surdă.

² Pentru Banat se găsește în *Tratat* 1984, p. 247 următoarea observație, care izolează (fără a remarca trăsătura fonetică care le este comună) o serie de cuvinte în care „*u* final silabic, etimologic, a fost notat într-o arie compactă, din sudul Banatului”, și anume *mușchi*, *ochi* și *junghi*, adică exact cuvinte din seria cu radical în oclusivă palatală (*k/ǵ*) pe care am inclus-o în cercetarea noastră.

³ Cf. *Tratat* 1984, p. 363: „În graiurile din vestul Transilvaniei, exceptându-le pe cele din sud-vestul provinciei, *u* final afon se păstrează”.

⁴ Cf. *Tratat* 1984, p. 168: „*u* final asilabic [...] apare în jumătatea estică a Munteniei și în Dobrogea, ca fenomen important în urma mișcărilor de populație”.

1.1.2. -u după consoană dentală

1.1.2.1. dentalele nesonante

Un argument extrem de puternic al lipsei de relevanță a trăsăturii [+ labial] a consoanei de la finala radicalului formelor verbale și a formelor nominale corespunzătoare declinării a doua latine este faptul că, în linii generale, ariile cu -u după labială și cele cu -u după dentală coincid; o astfel de coincidență se poate constata, de exemplu, comparând extensiunea geografică a lui -u în *cap* cu cea a lui -u în *surd* (ALRR *Sinteză*, h. 64). Detaliul cel mai elocvent al acestei comparații (la care se pot adăuga comparații cu alte tipuri consonantice) este chiar o sensibilă dilatare a tipului *cred* Ψ în raport cu tipul *cap* Ψ , mai ales în Transilvania (deosebirile de extensiune geografică sunt insignifiante în celelalte două regiuni, iar în Crișana țin de natura lui -u sub aspectul perceptibilității).

1.1.2.2. dentalele sonante

Aria lui -u final în cuvântul *păr* (ALRR *Sinteză*, h. 8) nu diferă foarte mult de cea a lui *cap*, dar cuprinde ceva mai multe puncte cu *u* silabic în Crișana și ceva mai multe puncte cu *u* asilabic în vestul și în sudul Transilvaniei; punctele cu *u* asilabic din jumătatea vestică a Munteniei sunt destul de răzlețe.

1.2. -u după sunet palatal

1.2.1. -u după oclusivele palatale

Răspunsurile la întrebarea [97] (*ochi*) din chestionarul NALR – pe baza cărora s-au redactat în ALRR *Sinteză* hărți care au urmărit alte fenomene decât soarta vocalei tematice din lat. *oculus* – arată că mai mult de jumătate din Transilvania – toată partea vestică, coborând de la nord spre sud până mai jos de Alba Iulia, și partea centrală a jumătății sudice – are sunetul *u* (asilabic în cea mai mare parte a cazurilor) păstrat atât după oclivă palatală primară, cât și după ambele stadii de alterare, [t'] și [ç]. Aria lui *u* final asurzit (cu diverse grade de perceptibilitate) include, în linii mari, și estul Munteniei și sudul Moldovei; partea cea mai notabilă a acestui fenomen este însă faptul că în Banat, care este o arie fără -u (vezi *supra*, 1.), există o

arie compactă cu *u* final păstrat⁵ în jumătatea sudică. Singurele arii în care absenței sistematice a lui *u* final după sunete nepalatale îi corespunde o absență de același grad după sunete palatale sunt Oltenia⁶ și Maramureșul.

În cele ce urmează vom descrie modul în care apare opoziția între formele cu *-u* (plenison sau asurzit) și cele fără *-u* în răspunsurile la întrebarea [283] (*mușchi*) din chestionarul NALR, indiferent de transformările suferite de grupul consonantic primar [ʃk̄] (vezi anexa 1).

Lăsând de o parte aria tipică a conservării lui *-u*, care este mai puțin relevantă pentru problema pe care o urmărim, se observă că formele cu *-u* final ocupă o parte considerabilă din Transilvania și Muntenia, că acoperă și partea sudică a Moldovei și că în sudul Banatului fonetismul specific [ʃkiu] formează o arie compactă; caracterul plenison al lui *-u* în această arie este cu atât mai remarcabil, cu cât în celelalte regiuni caracterizate prin conservarea elementului labial final nu se conturează arii compacte în care acesta să fie silabic.

Cazurile de depalatalizare a grupului primar [ʃk̄] (sau a variantelor lui dialectale regulate) sunt foarte rare; finala [ʃt̪] din punctele transilvănene 328 și 329 este în mod evident posterioară evoluției specifice a lui [k̄] primar la [t̪]; în fonetismul maramureșean [sc] (punctul cartografic 226) este neobișnuită pentru aria respectivă nu numai depalatalizarea aparent mult

⁵ Cu observația că în Banat oclusivelor palatale din limba literară le corespund, în general, oclusive velare – cu alte cuvinte, segmentelor [ke], [ki] [gé] și [gi] din limba literară (în cuvinte ca *ureche*, *chingă*, *veghe* și *ghindă*) le corespund [ke], [ki], [ge] și [gi], oclusivelor palatale la finală de cuvânt le corespund oclusive velare urmate de *i* final asilabic (respectiv ([ok̄i], [junḡi]), iar oclusivelor palatale urmate de *a*, *o* și *u* le corespund segmente formate dintr-o oclisivă velară urmată de [i] ([k̄iamă], [ḡiață]).

⁶ Reducera lui *u* după *k* este practic generală în Oltenia, prezența cu totul izolată a unui fonetism cu [i^h] în punctul 907 fiind evident ne semnificativă dialectal.

mai veche (adică anterioară generalizării stadiului dialectal specific [t], vezi *supra*), ci și depalatalizarea primei consoane a grupului etimologic [ʃk]: după cum se vede din tabel, depalatalizarea lui [ʃ] se produce în puținele exemple de acest tip care mai apar în diverse alte zone ca o *disimilare* în grupul consonantic primar, consoana a doua păstrându-și caracterul palatal.

Fenomenul depalatalizării finalei se poate observa și în răspunsurile la întrebarea [297] (*junghi*) din chestionarul NALR. Într-o parte destul de mică a dacoromânei (cele mai multe forme se găsesc în Muntenia), reflexul lui *iug(u)lum* are finala radicalului depalatalizată: [g] 50, 57; [g^u] 750, 753; [gu] 727, 729, 731, 744; [d] 386. Reflexul transilvănean [d] arată că fenomenul depalatalizării este târziu, posterior evoluției consoanei primare [ǵ] la [dʹ].

În cazul lui *junghi* se conturează mai clar decât în cazul lui *mușchi*, descris mai sus, o arie compactă cu -u final plenison în nord-estul Munteniei (alături de cea bănățeană; vezi și anexa 2). În condițiile în care ariile cu vocală finală silabică sunt difuze și/sau (relativ) restrânse în Transilvania și chiar și în Crișana, prezența unor arii compacte cu -u în afara perimetrelor tipice în care fenomenul amuțirii este slab reprezentat sau chiar total absent este indiciu foarte puternic atât al dependenței conservării lui -u de natura finalei radicalului, cât și al faptului că acest fenomen este independent de mult-invocatele „mișcări de populație”; el constituie, dimpotrivă, o trăsătură dialectală în care se reflectă tendința aproape general dacoromână de păstrare a lui -u după sunet palatal, care trebuie să fi fost mult mai puternică în arii care nu coincid (sau coincid doar parțial) cu ariile în care se conservă -u în celelalte tipuri de contexte fonetice.

Răspunsurile la întrebarea [388] (*genunchi*) oferă pentru fenomenul conservării lui -u final un material dialectal mai redus, deoarece în anumite arii reflexul lui *genuculus* a fost reîncadrat morfologic, așa încât formele de singular sunt în -e (o arie compactă cu refacere morfologică este în acest caz Banatul). Și pentru acest cuvânt se confirmă însă existența unei arii compacte cu -u plenison în nord-estul Munteniei, ca și răspân-

direa variantelor cu *-u* (în diverse grade de asurzire) în sudul Moldovei și într-o mare parte a Munteniei. În tabelul de mai jos am departajat formele cu *-u* păstrat de cele în care *-u* a dispărut complet, în ariile caracterizate prin conservarea tipului flexionar etimologic (corespunzător conjugării a II-a latine).

forme cu <i>-u</i>	forme fără <i>-u</i>
<p>ġenúŋkʷ 128, 145, 158, 205, 273, 352, 396, 421, 588, 594, 614, 615, 622, 628, 631, 633, 635, 636, 638–641, 643–645, 647–652, 654, 656–660, 662, 665, 668, 729, 871, 873, 0206, 0211, 0218; ġenúŋku 716, 721, 734, 738, 0214.</p> <p>ġenúŋkʷ 704, 714, 715, 717–719, 727, 741, 744, 746, 828, 832, 836, 837, 839, 841, 842, 845, 846, 848, 851, 855, 858, 863, 866, 868, 869, 895, 899; ġonúŋkʷ 844, 865, 892; ġenúŋku 698, 726, 730, 733, 735–737, 739, 740, 750.</p> <p>ġenúŋkʷ 892.</p>	<p>ġenúŋk 138, 184, 213, 312, 335, 337, 339, 361, 362, 384, 386, 443, 453, 465–467, 469, 471–473, 475–480, 483–486, 488, 489, 491–500, 502–511, 513, 515–520, 522–524, 526–541, 543–551, 553–562, 564–569, 571–576, 578, 581–587, 589–593, 595–602, 604–613, 616–621, 623–627, 629, 630, 632, 634, 637, 642, 646, 655, 661, 663, 664, 670, 674, 678, 679, 683, 684, 687, 722, 742, 757, 759, 765, 772, 773, 775, 825, 830, 872, 874, 875, 877–880, 882–884, 886, 887, 891, 897, 05–033, 035–047, 050, 051, 053–056, 058–071, 073, 074, 076–084, 086–091, 093–0111, 0113–0123, 0125–0145, 0147–0164, 0166–0171, 0173–0180, 0182–0189, 0193–0205, 0207, 0209, 0213, 0215, 0216, 0220–0224; ʒe/enúŋk 501;</p> <p>ġenúŋk 464, 514, 525, 675, 680, 682, 685, 686, 688–692, 695–697, 699–701, 703, 705–713, 720, 725, 728, 731, 732, 743, 745, 747–749, 751–755, 758, 760, 761, 763, 764, 766–768, 771, 779, 781, 783, 784, 786–788, 790–800, 803–810, 812, 813, 815–820, 823, 826, 827, 829, 833, 835, 838, 843, 847, 849, 850, 852–854, 856, 857, 859, 861, 862, 864, 870, 876, 881, 885, 888–890, 893, 894, 898, 900; ġonúŋk 860, 867; ġenúŋk 693, 694.</p>

1.2.2. -u după africaterile prepalatale

Folosind materialele aflate în Arhiva ALR de la Cluj⁷, am redactat o serie de hărți⁸ pe care se pot vizualiza ariile configurate pe baza răspunsurilor la întrebările 1186 (*arici*), 1807 (*baci*) și 1093 (*bici*) din Chestionarul ALR. Finala *-ciu* ([çu]) este neetimologică atât în cuvântul moștenit *arici*⁹ (caz îndelung discutat de evoluție atipică a finalei lat. *-icius*, care în pricipiu ar fi trebuit să ajungă la *-ițu*), cât și în împrumuturile *baci* și *bici*, unde *vocala* finală este în mod cert analogică. Dar, abstracție făcând de difuziunea dialectală profund diferită a acestor trei cuvinte (*arici* este general dacoromân, în timp ce *baci* este absent din cea mai mare parte a ariei vestice, iar *bici* este cu totul izolat în jumătatea nordică a Dacoromaniei), ponderea ariilor cu *-çu* în raport cu cele cu *-c* poate fi considerată egală în toate cele cazuri și individualizând în mod consecvent sud-estul Transilvaniei, estul Munteniei și sudul Moldovei; vezi și anexele 3, 4 și 5.

Extensiunea lui *-u* final în formele derivate cu sufixele *-aci* și *-ici* a fost în dacoromâna veche întru totul comparabilă cu extensiunea lui *-u* final etimologic după sunet palatal (vezi mai jos); puținele răspunsuri relevante obținute la întrebarea 1895 din chestionarul ALR arată că formele de tipul *licuriciu* (cuvânt aproape absent din aria nordică a dacoromânei și chiar dintr-o porțiune considerabilă a ariei sudice)

⁷ Arhiva ALR se află la Institutul de Lingvistică și Istorie Literară „Sextil Pușcariu” din Cluj-Napoca; în excerptarea materialelor aflate în fișe am primit un ajutor extrem de prețios din partea colegei noastre Veronica Vlasin, căreia îi mulțumim și pe această cale.

⁸ Toate hărțile cu simboluri pe care le anexăm la articolul nostru au fost redactate în format electronic de colega noastră Ana Cătălina Pătrașcu de la Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti” din București.

⁹ Împreună cu forma primară de pers. I sg. a indicativului prezent al verbului *a putea*, *pociu* ([poçu], ortografiat în textele vechi românești *почю* sau *почѣ* – respectiv *почи* sau *почѣ*, *почь*, de multe ori și cu *ч* ss. și fără semn grafic final), *ariciu* reprezintă un caz enigmatic de apariție a grupului [çu] – sau chiar a unei africateri neurmărite de *-u* final – în poziție finală în cuvinte moștenite, atâta vreme cât toate cuvintele moștenite cu radicalul în velară urmată de vocală palatală au ajuns în română la stadiul *ʃ/(d)z*, iar africaterile prepalatale urmate de *o* sau *u* reprezintă o evoluție fonetică normală numai pentru cuvintele latinești cu *o* sau *u* sub accent – tipurile *picior* < *petiolus*, *tăciune* < *titionem*, *rugăciune* < *rogationem* etc.

apar în câte un singur punct cartografic din Crișana, Banat, sudul Moldovei și sudul Dobrogei și formează o microarie (3 puncte cartografice) în sud-estul Munteniei; vezi și anexa 6.

1.2.3. -u după [j]

1.2.3.1. [j] < [ʃ]

Păstrarea lui -u în formele de ind. prez. I sg. ale verbului *a tăia* (*taju* < *tafu* < lat. *talio*) se vede pe h. 1878 din ALR s.n., vol. VII, unde fonetismul *taɟʲ* apare ca net predominant în Transilvania, acoperind însă o arie mică în NE Munteniei și apărând într-un singur punct din sudul Moldovei, 605.

Un dezacord destul de problematic între rezultatele în principiu convergente ale examinării gradului de conservare a lui -u după sunet palatal – în diacronie ca și în sincronie – apare pe h. 144 din ALR s.n., unde sunt cartografiate răspunsurile la întrebarea 5252 din chestionarul ALR II (*meiu*). Atât cuvântul *mei* (< lat. *milium*), cât și cuvântul cu etimologie mai obscură (dar probabil înrudit etimologic cu *milium*) *mălai* apar în mod aproape regulat cu -u complet dispărut, inclusiv în ariile în care am constatat păstrarea lui -u în alte contexte palatale; uneori, în sintagmele cu care s-a răspuns la această întrebare apare un *ʲ* în adjectivul care însoțește cuvântul-centru al sintagmei, în timp ce acesta din urmă se termină în *ɨ*, ca în: *malaɟ mînînțal*^ʲ 95, 310 (Crișana), *meɟ rumînesc*^ʲ 723 (SE Munteniei). Numai în două localități din sud-vestul Transilvaniei (130 – Poiana Sibiului și 172 – Arpașul de Jos) s-a răspuns prin forme cu -u asurzit: *mjeɟʲ*, respectiv *mălaɟʲ d-ăla mărunțʲ*. Într-o situație asemănătoare se află răspunsurile la întrebarea 5251 (*meiu tățaresc*) din chestionarul ALR II, pentru care harta 145 din ALR s.n. (pe care sunt net predominante cuvinte nerelevante pentru chestiunea pe care o urmărim) are *meɟ tățaresc*^ʲ 705 (E Munteniei), dar în rest numai *mălaɟ* (*malaɟ*) în câteva puncte din Moldova (531, 414, 520, 537).

1.2.3.2. [j] < [ɲ]

La fel ca în cazul lui *genunchi* (vezi mai sus), refacerea morfologică a formei primare rezultate din lat. *calcaneum* reduce posibilitatea urmării comportamentului lui -u după sunet palatal în acest cu-

vânt exact în aria tipică a conservării lui [ń], deoarece o mare parte a Banatului (împreună cu punctele 403, 405, 447, 455, 458 din sud-vestul Transilvaniei; ALRR *Sinteză* II, h. 275) are forme refăcute, cu finala [ńě]. În ariile în care flexiunea etimologică este păstrată, formele cu -u asurzit au însă o extensiune considerabilă, incluzând Crișana, Transilvania, o mare parte a sudului Moldovei și o mare parte a Munteniei.

Din răspunsurile obținute la întrebarea [343] din chestionarul NALR (*tin*) sunt relevante pentru problema pe care o urmărim în acest studiu formele iotacizate primare, adică formele cu radical în [i] (< [ń]) – care supraviețuiesc în prezent numai într-o parte din jumătatea nordică a Dacoromaniei (graiurile de tip muntenesc, care acoperă în principiu toată jumătatea sudică, au forme cu radicalul iotacizat redus, de tipul [t̥i̯u], iar graiurile bănățene și cele moldovenești au forme deiotacizate); vezi anexa 7.

forme cu -u	forme fără -u
t̥i̯u 156, 157, 159, 164–168, 171, 177–179, 181, 185, 189, 198, 202, 205, 208–210, 218, 243, 259, 260, 271, 272, 290–292, 297, 305, 307, 308, 322–324, 326, 334, 344, 346, 347, 353, 354, 356, 359, 367–369, 376, 391, 393–397, 406–409, 411, 412, 422–426, 434–439, 635, 636, 640, 645, 649, 650, 665; t̥i̯u 182.	t̥i̯ 163, 170, 175, 180, 184, 187, 188, 200, 203, 204, 213, 233, 242, 244, 245, 251, 252, 256–258, 261, 267, 268, 270, 273, 274, 279–281, 283–285, 287–289, 296, 298, 299, 303, 304, 309–314, 318–321, 325, 335, 336, 340, 342, 343, 345, 355, 357, 358, 366, 377, 378, 380, 390, 392, 398, 413, 446, 462, 472, 560, 561, 566–569, 571, 572, 574, 576, 577, 581, 582, 584–586, 588, 592, 593, 596, 597, 602, 604, 612, 615, 617, 619, 622, 624–626, 628, 631, 639, 648, 652, 659, 0125, 0139, 0145, 0184, 0193, 0203, 0206, 0211, 0223.
t̥i̯u 215, 220; t̥i̯u 216; t̥i̯u 217 t̥i̯u 169, 410, 615, 667, 0211.	

1.2.3.3. [i] din sufixele *-ariu* și *-toriu*; depalatalizarea

Existența unor variante dialectale ale sufixelor *-ar* și *-tor* (< lat. *-arius*, *-torius*) este un fenomen frecvent discutat în dialectologia românească (cf. Tratat 1984, p. 212–213). Variantele arhaice cele mai larg răspândite sunt în faza actuală a dacoromânei cele cu *-u* căzut, dar cu *-i-* păstrat ca un element asilabic (considerat diagnostic pentru anumite arii); cf. și ALRR *Sinteză* II, h. 305. Vocala finală a acestor sufixe a fost foarte rezistentă în dacoromâna veche (grafiile cu **pio** pot fi considerate net majoritare pe ansamblul atestărilor; vezi și mai jos), dar căderea ei este atestată încă din secolul al XVI-lea (când apare ca un fenomen extrem de specific în anumite texte); căderea vocalei asilabice *i* (sau depalatalizarea lui *ř* – o secvență în *-rř* putând fi interpretată ca *-ř*; vezi și mai jos) apare însă mult mai izolat în dacoromâna veche, ceea ce concordă cu supraviețuirea într-o proporție considerabilă a singularelor în *-rř* în diverse părți din Dacoromania.

În ALR s.n., vol. III, h. 848 (*fântânar*), difuziunea dialectală a formelor cu finala *-rř* (incluzând, pe lângă cuvântul-titlu, derivatele *puțar* – specific pentru aria sudică –, *săpător*, *zidar* – izolat și *lucrător*) cuprinde Moldova (care este o arie tipică și omogenă), dar și numeroase puncte din Transilvania și chiar puncte din Maramureș (353, 362) și sudul Olteniei (872, 876); în Banat și Crișana păstrarea lui *-rř* apare izolat (2; 53, 64), iar Muntenia și Dobrogea sunt în principiu arii cu depalatalizare (formele majoritare sunt de tipul *fîntînăr*, *puțăr* – uneori cu *-ř*: *puțăr*^ř 723, 762). Păstrarea lui *-u* asilabic după elementul palatal etimologic este recurentă, dar evident minoritară în Transilvania (punctele 284, 250, 102, 141) și apare cu totul izolat în punctul 605 din sudul Moldovei (vezi anexa 8).

Cuvântul vechi slav **болгаръ** – împrumutat în română și în varianta **болгаринъ**, **болѣринъ**, cf. Miklosich LPSGL 40, col. II (> v.dr. *boiarin*, uneori *boiaren*); echivalat de Miklosich cu lat. *unus optimatum*; *princeps* – a fost asimilat în dacoromâna veche cu derivatele în *-ariu* și a avut o evoluție convergentă cu a acestora. El acoperă în prezent, în linii mari, numai jumătatea estică a Dacoromaniei (ALR s.n., vol. III, h. 886), fiind înlocuit în cea mai mare parte a

ariei vestice de împrumuturile *grof* (< magh.; predominant masiv în Transilvania și Maramureș, nu însă și în Crișana; vezi mai jos) și *spa(h)îje*, *spă(h)îje* (< tc.; regulat în Banat).

În graiurile vestice în care nu a fost înlocuit de împrumuturi mai noi (în speță în Crișana; cu totul izolat în Transilvania), cuvântul *boier* apare cu forme apropiate de formele sub care a circulat în dacoromâna veche: evoluția diftongului *ja* din radical s-a oprit la faza *je*, tema palatală se păstrează aproape fără excepție (numai în punctul 325 apare un singular *bojêr*), iar *u* final este *plenison* în punctul 310 și asilabic în punctele 284, 102, 130 și 172.

În aria sudică și estică, cuvântul *boier* se află în concurență cu alte două cuvinte relevante pentru problema pe care o urmărim, și anume derivatul vechi *moșier* și neologismul *proprietar* (izolat și cu alți termeni, a căror structură fonetică este nerelevantă). În general, graiurile muntenești se caracterizează prin finala depalatalizată la singular (asociată uneori cu prezența unui -*ʰ* după *r*); singulare în -*rʰ* apar în punctele sudice 784, 836, 791, 872; ele sunt, la fel ca pentru toate derivatele de acest tip, regulate în Moldova, unde finala *ʰ* nu se întâlnește decât în punctul 605 (vezi și anexa 9).

Pe harta 872 din ALR s.n., vol. III, unde sunt cartografiate răspunsurile la întrebarea 2868 (*cantonier*) din chestionarul ALR II, difuziunea dialectală pe care o au variantele sufixului -*ar/-er* într-un împrumut relativ recent (< fr. *cantonnier*, dar cu finala identificată în graiuri cu sufixul moștenit din lat. -*arius*) nu poate fi urmărită decât parțial, ca urmare a faptului că împrumutul este uneori „reconstruit” în română prin asocierea cu alte afixe derivate (ex. *cantor~~g~~ân* în punctul 551), dar mai ales a concurenței cu alte cuvinte; toată jumătatea vestică a părții nordice a Dacoromaniei are pentru această noțiune forme paroxitone în -*âr*, reprezentând un tip fonetic specific împrumuturilor din germană (varianta predominantă este *bóctâr*). Interesantă este însă răspândirea variantei în -*rʰ* a sufixului în jumătatea vestică a ariei sudice (punctele 886, 872, 876, 791, 836, 833, 784); varianta cu -*rʰ* apare într-un singur punct din rețeaua

ALR II, 605 din sudul Moldovei (vezi anexa 10). La fel ca în cazul cuvântului discutat mai sus (împreună cu derivatele sinonime), Muntenia (cel puțin jumătatea ei estică) și Dobrogea apar și în acest caz ca arii cu depalatalizare.

Pe de altă parte, supraviețuirea variantelor arhaice ale sufixului *-ar* se reflectă extrem de clar în disponibilitatea atașării lor la baze împrumutate târziu în română; un caz extrem de relevant este în acest împrumutul francez *gendarme*, care în aria vestică s-a asociat, ca urmare a căderii lui *-m*, cu derivatele în *-ar*. Pe harta 884 din ALR s.n., vol. III, formele de singular sunt aproape fără excepție în *-r^î* (*-r^îl^l*) și prezintă amănuntul destul de curios că prezența lui *-l^l* este evident mult mai extinsă decât în cazul derivatului vechi *fântânar* (vezi *supra*), caracterizând 10 puncte din Transilvania, Crișana și Oaș (172, 130, 102, 141, 250, 310, 272, 279, 349 și 346). Deși căderea lui *-m* se înregistrează și în ținuturile de dincoace de munți, formele rezultate rămân în afara oricărei urme de asociere cu variantele sufixului moștenit *-ar*, finala radicalului fiind constant *-r*; singura excepție este *jandâr^î* (sg. și pl.) 791.

Datele comentate mai sus ne permit să formulăm concluzia că formele primare *-ar^î* și *-tor^î* sunt astăzi practic necunoscute graiurilor dacoromâne; formele cele mai arhaice sunt cu finală palatală la singular (*-r^î* sau *-r^î*) – ceea ce atrage și omonimia regulată cu pluralul – și formează arii destul de întinse, dar nu foarte unitare, în Crișana și Transilvania; aria pentru care singularele în *-r^î* sunt tipice și apar cu maximă consecvență este Moldova. În aria sudică, depalatalizarea formelor primare poate fi considerată un fenomen încheiat, așa încât derivatele cu sufixe moștenite din lat. *-arius* și *-torius* nu mai au nici o relevanță pentru problema evoluției lui *-u* final în context palatal.

1.2.3.4. [j] din formele cu labială intervocalică

Forma primară *su^î* < lat. *subeo* supraviețuiește în variante cu *-u* asilabic, care au, după cum se poate vedea pe h. 1966 din ALR s.n., vol. VII, o extensiune geografică identică cu a formei *ta^îl^l* < *talio* – ceea ce arată că *-u* precedat de *j* a evoluat uniform în dacoromână

(indiferent de originea semivocalei palatale). Prezența formelor cu -ʷ în arii mai puțin evidente decât cele care se conturează în anexele 1–5 se explică fără îndoială prin faptul că rețeaua ALR II este mult mai rară decât rețelele ALR I și mai ales NALR.

1.2.3.5. [j] din sufixul verbal -ăi (-îi)

Formele tari de persoana I sg. ale verbelor în -ăi (-îi), care ar constitui unul din tipurile de contexte fonetice cuprinse în cercetarea noastră, sunt forme târzii în dacoromână; verbele de acest tip au aparținut în dacoromâna veche, în cea mai mare parte a cazurilor, conjugării slabe (vezi Zamfir 2005, p. 341, 343, 344, 353, 354, 364 și urm.). Prezența relativ sporadică a lui -u în acest tip de forme (adică un *pi-păju* sau *pipăjuʷ*) – incomparabilă cu -u (-ʷ) după *ji* în cuvintele în care finala -ju apare în dacoromână de la cele mai vechi atestări – este un argument că acolo unde apare, -u (-ʷ) după *ji* reprezintă un fenomen de *conservare* a unui stadiu fonetic arhaic, independent – sau, eventual, favorizat cel mult în parte – de mecanismele de rezolvare a omonimiilor morfologice, în speță a omonimiei sg.–pl. în flexiunea nominală (cazul *puju–pui*) și a celei dintre persoana I și a II-a singular ale indicativului și conjunctivului prezent, în cea verbală (cazul *taju–tai* sau *pipăju–pipăji*).

Forme tari în -ăi (-îi) apar în răspunsurile la întrebarea [279] (*mă scarpin*) din chestionarul NALR, în sensul că verbul *a râcăi* (*răcăi*) formează o arie destul de compactă în sudul Munteniei, acoperind și o mare parte din jumătatea sudică a Olteniei și o mică parte din sud-vestul Transilvaniei (vezi ALRR *Sinteză II*, h. 159); în toată această difuziune există însă un singur caz de -u asilabic la pers. I sg. a indicativului prezent: *mă rîcăju* în punctul 828 din SE Munteniei.

În cazul verbului *a pipăi* (întrebarea [373] din chestionarul NALR), care este aproape general dacoromân (ALRR *Sinteză II*, h. 246; vezi anexa 11), difuziunea formelor cu -u final (întotdeauna asilabic) este totuși considerabilă, în sensul că astfel de forme acoperă o mare parte a Transilvaniei, dar o porțiune destul de redusă din sudul Munteniei; în celelalte arii care au -u final după sunet palatal în

alte cuvinte, ele sunt necunoscute, amănuntul cel mai remarcabil fiind absența lor din toată Crișana (care este, cum se știe, aria cea mai tipică și mai extinsă a conservării lui *-u*).

1.2.3.6. [i] din forme refăcute

Este, de asemenea, în acord cu ceea ce am spus sub 1.2.3.5. despre *conservarea* lui *-u* după sunet palatal și despre absența lui din tipuri fonetice *fără vechime* în dacoromână, faptul că formele de singular refăcute care apar ca răspuns la întrebarea [291] (*plămân*) din chestionarul NALR (vezi și ALRR *Sinteză* II, h. 175; Zamfir 2011, p. 523–524) și care formează o arie compactă în Moldova (cuprinzând sudul ei, care este, cum am mai arătat, o arie cu *-u* păstrat după sunet palatal) sunt în mod absolut regulat fără *-u*: *plămîi* (masc. sg.) în cvasitotalitatea punctelor; *plomîi* în punctul 631.

2. Tipurile fonetice cu radical în sunet palatal în dacoromâna veche și reprezentarea lor în scrierea chirilică

2.1. Tipul în [i] (tipul *puîu*)

Dintre cele trei tipuri fonetice incluse în cercetarea noastră, tipul I este cel mai bine reprezentat în dacoromâna veche, grație faptului că include serii de forme verbale – cum sunt formele de pers. I sg. ale perfectelor slabe (*lucraîu*, *vă(d)zuîu*, *veniîu*), forma *voîu* (extrem de frecventă ca auxiliar de viitor) și, într-o măsură ceva mai mică, formele iotacizate *țiîu*, *puîu*, *spuîu*, *viîu*, *ceîu*, *pieîu* – cu corespondențele lor „semiiotacizate” *ținîu*, *punîu*, *vinîu*; *cerîu*, *pierîu* (vezi și *infra*).

Tipul în [i] include cuvintele moștenite cu [i] < [I] (*puîu* < *pulus*, *voîu* < *voleo, *saîu* < *salio*), [i] < [ń] (*țiîu* < *teneo*), [i] < [ř] (*ceîu* < *quaereo*) și diverse categorii de cuvinte împrumutate, în care ponderea cea mai mare par să o dețină numele proprii de origine biblică, antroponime (fie devenite „populare”: tipurile *Andreîu*, *Mihaîu* – acesta din urmă specializat ca variantă „populară”, în opoziție cu forma livrescă *Mihail* – , fie livrești: tipurile *Timoșeîu*, *Zevedeîu*) și toponime (*Galileîu*).

Grafia tipică pentru segmentul fonetic final din toate aceste serii de forme este cu **ю** după slovă cu valoare vocalică în condițiile păstrării lui [u] final și cu **и** (de cele mai multe ori **й**, începând cu secolul al XVII-lea) pentru cele în care segmentul [ju] este redus la [i].

Alături de seriile de forme enumerate mai sus trebuie grupată o serie de cuvinte în care segmentul fonetic final are o realizare care poate fi interpretată fie ca

a. o secvență C nepalatală + [ju]/[i], serie care cuprinde toate substantivele în *-rîu* (unde intră substantivele formate cu sufixele moștenite *-ariu* și *-toriu*, la care se adaugă substantivul *ceriu* < *caelum*, în care finala este neetimologică), fie ca

b. o secvență C palatalizată + [u]/Ø, unde trebuie socotite, pe lângă cuvintele cu sonantă dentală palatalizată neredusă la [i], menținute încă într-o parte a dacoromânei vechi (tipurile verbale „semirotacizate” [țiînu] și [ceriîu]), câteva substantive împrumutate, precum *fealîu* (general dacoromân) și *pustinîu* (dialectal în dacoromâna veche, cu difuziune identică cu a formelor moștenite de tip [țiînu]).

Gradul de relevanță pe care îl are ponderea formelor în *-îu* în fiecare text depinde, firește, de măsura în care *u* final este conservat, în același text, după un sunet nepalatal. Din acest motiv, textele cu *-u* final regulat (cazul CV) sau predominant (cum este cazul cu psaltirile rotacizante sau cu *Cod. St.*) au o valoare probantă mai redusă în privința rezistenței lui *-u* după sunet palatal.

Concurența între formele în **ю** și cele în **и** datează din secolul al XVI-lea și are caracterul unei predominanțe nete a tipului etimologic; ea este prezentă practic pe toată întinderea teritoriului dacoromân, dar în grade diferite de la o regiune la alta.

2.1.1. Aria rotacizantă

Materialul pe care poate fi urmărită conservarea lui *u* final în context palatal este, așa cum am indicat deja, sensibil redus ca urmare a faptului că unul din texte (CV) iese din discuție ca având *-u* regulat în toate tipurile de contexte, iar celelalte (psaltirile rotacizante) ilustrează și ele o fază destul de conservatoare în această privință, așa

încât prezența lui *-u* în cele trei tipuri pe care le urmărim trebuie raportată în permanență la contextul de ocurență a formelor respective.

Tipul *puûu*, extrem de bine atestat în psaltiri în formele de perf. s. 1 și în forma 1 a auxiliarului de viitor, este cu *-u* în majoritatea covârșitoare a atestărilor: ex. *fûûu* PH 23^v:9 de jos; 24^v:7 de jos; 32^f:4 etc.; *vrûûu* PH 71^v:1 de jos; 103^f:5 de jos; 103^v:9 (coocurent cu forme fără *-u* în alte tipuri fonetice: *șer' bûl* 103^v:14, *ponoslu* 103^v:15) etc. Forme terminate în *u* apar totuși printre extrem de numeroasele actualizări ale persoanei I sg. a perfectului simplu: *vrûi* PH 34^f:11 (precedat de *voûu* cu două rânduri mai sus); *putui* 34^v:1 (neg.); coocurența lor cu variante în *u* ale aceluiași tip (cum se întâmplă în PH 34^f) oglindește o instabilitate specifică acestui fenomen. Varianta *voûu* este net predominantă la forma 1 a auxiliarului de viitor: *voûu* PH 50^v:7 de jos; 103^v:4, 5, 7 de jos; 104^f:1 etc. (peste 150 de ocurențe); singura excepție, *voi* PH 75^f:7 de jos, este precedată de o formă de perf. s. 1 cu *u* păstrat, *aflaûu* 75^f:12).

În această etapă istorică, formele (semi)iotacizate par a rămâne în afara fenomenului reducerii lui *-u*: ind. prez. 1 *ceûu* PH 21^v:1, 8 de jos, 6 de jos; 103^v:3; 108^v:1, conj. prez. 1 se *ținûu* PH 106^v:6 de jos, la fel ca împrumuturile în V + (*n*)*ûu*: *războûu* PH 76^f:13; *vasileûu* PH 78^v:4; *pustin' aûu* PH 51^v:13 (*a pâmăntu ~ și ne, a blatu*).

Modificările suferite de formele în *-torûu* și de forma *cerûu*, a căror frecvență este notabilă, se rezumă la o depalatalizare (în cazul celor dintâi; statutul etimologic al formei *cerûu* îngreunează, în principiu, caracterizarea formei *cer(u)* ca formă primară în dacoromână sau ca formă situabilă pe aceeași treaptă cronologică cu formele de tip *agûutor*, *făcător*) fluctuantă: *cerûu* PH 1^v:10; 7^v:9 de jos; 9^f:6 etc. (peste 25 de ocurențe); *cuptorûu* PH 16^f:3 de jos; *biruitorûu* 43^v:7; *cruțătorûu* 97^v:4 de jos.

Caracterul extrem de instabil pe care l-a avut, pentru multă vreme și în toate ariile dacoromânei vechi, reducerea lui *-u* precedat de sunet palatal se vede în faptul că fenomenul nu numai că nu avansează pe măsura trecerii timpului, dar că anumite manifestări ale lui par chiar estompate într-un anumit moment istoric în raport cu anvergura pe care o aveau într-un moment anterior. Așa cum apare în *Cod*.

I. în primele decenii ale secolului al XVII-lea, reducerea lui -u s-ar putea descrie ca un „regres” în raport cu faza ilustrată de psaltirile rotacizante, deoarece nu afectează decât adverbul moștenit †tăiu : †tăi 100^v:8; de†tăi 187^f:2, pe când celelalte forme ale seriei au regulat finala io : căutaïu 13^f:9; 13^v:10; cāl'caïu 36^f:3-4 de jos; $\text{v\textsubscript{d}zuiïu}$ 13^f:10; voïu 14^v:2 de jos etc. Formele în -rïu sunt perfect regulate: ex. cerïu Cod. I. 1^r:3; 5^v:5; 6r:8; 8v:3 etc. (recurent); ağ utorïu Cod. I. 14^v:1-2 de jos; 104^v:2 de jos etc.

2.1.2. Banat și Transilvania de sud-vest

În aria care este actualmente poate cea mai relevantă pentru rolul contextului palatal în conservarea lui -u, formele cu vocala finală etimologică erau net preponderente în secolul al XVI-lea: ex. voïu PO 62:15; fiïu PO 90:5, 18; 91:2; 172:16; cerïu PO 62:4 de jos. La fel ca pretutindeni în această epocă, ele sunt totuși concurate de variante în -i: voi PO 62:9 (urmat de voïu pe r. 15); pui PO 51:4 ($\text{ũ\textsubscript{r}} \sim \text{de porumb\textsubscript{r}}$); fïu (= *filius*) 93:10 (*Acmu derep\textsubscript{r}* [sic] *aceaa\textsubscript{r} drag\textsubscript{r} \sim ascultâ*).

O reducere consecventă a lui -u după sunet palatal pare să fi caracterizat, judecând după regularitatea formelor în -u din ES, Transilvania de sud-vest încă de la jumătatea secolului al XVI-lea: toate antroponimele ebraice care apar până târziu ortografiate cu -io în textele religioase românești din diverse regiuni, ca și unele toponime ebraice care au circulat în dacoromâna veche în forme cu același tip de structură fonetică a finalei¹⁰, sunt scrise în ES cu -u: ex. *Andrei* 3^f:9; 26^v:7 de jos; *Zevedei* 3^f:3 de jos; 26^v:6 de jos; *Vartolomei* 26^v:3-4 de jos; *Ma\textsubscript{r}ei* 26^v:3 de jos; *Alfei* 26^v:1 de jos; *Ńaddei* 27^f:1; *Galilei* (toponim) 4^f:9; *Cananei* (toponim) 27^f:2-3. De asemenea, sunt scrise cu -u cuvinte de tipul *craï* (sg.) 8r:12 (*ceta[te] a ũnui \sim mare*); 78^f:3 (*ïaca \sim al teu vi\textsubscript{r}ne la tïne smerit*; -r ss.). Cuvintele care în majoritatea surselor dacoromâne vechi au forme în -rïu predominante până la

¹⁰ Formele feminine de tip $\text{ioV\textsubscript{A}E\textsubscript{A}}$ (grafie rezultată dintr-o contaminare între slovele io și ov) ES 4^f:11 sunt rare în scrierea românească veche.

tipicitate sunt terminate în $-p$ în ES: *mujdar* (= muștar) 45^r:9–10 (*grăunțului de ~*).

Tipul I pare a fi fost destul de instabil în epoca veche în această parte a Dacoromaniei, deoarece textele de după 1600 „inversează” întrucâtva imaginea care se conturează din comparația între PO și ES. Formele de tipul *puju* – care într-o operă lexicografică sunt listate în fonetismul care trebuie considerat tipic pentru sistemul respectiv – apar în Banat, la aproximativ 70 de ani distanță față de PO, în variante fără $-u$ final, a căror regularitate în AC este destul de deconcertantă și în orice caz fără analog în sursele contemporane și chiar și în cele mai târzii: *Aj. Allium* 4:13; *Csumpoj* [= cimpoi] *Lysipipium* 26: adăugat între r. 10 și 11; *Mej. Milium* 86:5; *Olej. Oleum* 100:8; *Oloj. Oleum* 100:10; *Paj. Stramen* 102:9 de jos; *Plaj. Amplitudo. Spatium* 110:5 de jos; *Pui. Pullus* 118:6 de jos; de asemenea, formele tipic bănățene cu $\acute{n}$ neredus la $\acute{j}$ sunt fără vocală finală în AC: *Bubony. Ulcus, apostema* 21:5; *Csepony. Ca'pe* [grafie pentru *cæpe*, cf. *Cser. Ca'lum* 23:12] *mas* 23:3 de jos; *Csorony. Cornix masculus* 25:12; *Descuny. Resero* 30:6 de jos; *Kělkěny. Calcaneus* 65:14; *Kuny. Clavus* 76:7; *Olony. Grandis olla* 100:10 (în continuarea cuvântului precedent); *Purony. Pus* 119:6. În plus, toate derivatele cu sufixele provenite din lat. $-arius$ și $-torius$ – ca și reflexul lui *caelum*, în care stadiul $-r(u)$ este primar – sunt în AC fără $-u$ final și cu finala radicalului depalatalizată: *Cser. Ca'lum* 23:12; *Akoperitor. Coopertor* 5:13; *Alegetor. Elector* 6:6; *Aperetor. Defensor* 9:11; *Apuketor. Raptor* 10:12; *Arunketor. Proietor* 12:6 etc. În schimb, în Transilvania de sud-vest (regiune învecinată cu Banatul și având multe trăsături comune cu acesta; cf. Gheție 1975, p. 302), în texte contemporane cu AC, atât seria în $V + \acute{j}u$, cât și seria în $-tor\acute{i}u$, sunt regulate în NTB, cu excepția lui $\acute{a}t\acute{a}i$ și *dint\acute{a}i* (ex. 188^v:7 de jos), care apar alături de varianta predominantă în $-iu$ (ex. $\acute{a}t\acute{a}iu$ 180^v:9; 181^r:27; 185^v:12; 186^v:3 etc.).

În ciuda anumitor neconcordanțe destul de greu de explicat, păstrarea lui $-u$ după sunet palatal se vede a fi rămas până târziu un fenomen caracteristic graiurilor din jumătatea sudică a Transilvaniei. Textele transilvănene din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea atestă prezența regulată a lui $\acute{j}u$ postvocalic, inclusiv în adverbul

ȃtȃu, în care avansarea reducerii lui -u pare a fi fost în alte arii mult mai pronunțată decât în alte cuvinte ale aceleiași serii (vezi mai jos): ȃtȃu *Posl.* 8:3, 11. Este, de asemenea, păstrat -u final (analogic, dar primar în dacoromână) în *maiū* (= numele lunii; v.sl. *май*, Miklosich LPSGL p. 359, col. I) *Posl.* foaia de titlu:2 de jos – conservare care, la fel ca cea din adverbul ȃtȃu, este remarcabilă prin faptul că reprezintă un fenomen necondiționat de sistemul opozițiilor morfologice.

În Banatul începutului secolului al XIX-lea, -u final este *regulat* în derivatele în -*ariu* și -*toriu* (inclusiv în împrumuturile care au fost încadrate în acest tip morfo-fonetic, cum este *măgarū*¹¹ Țich. *Fab.* 105:6; 107:4 de jos; 110:8 de jos; *grădinariū* Țich. *Fab.* 105:6, 11; 106:2; *cărămidariū* Țich. *Fab.* 105:9; *timariū* Țich. *Fab.* 105:13; *ajutorū* Țich. *Fab.* 109:4; *făcătorū* Țich. *Fab.* 106:1 de jos; 114:3; *ubitorū* Țich. *Fab.* 107:16, 17; *păstorū* Țich. *Fab.* 114:7; *nebăgătorū* Țich. *Fab.* 115:9 etc. Situația lui *iu* după vocală este, pe de o parte, mult mai slab ilustrată decât a lui *iu* după *r*, iar pe de altă parte, chiar și în limitele unor atestări izolate, mult mai neunitară, deoarece în timp ce -u etimologic este redus în descendentul lui *voleo* (вои, auxiliar Țich. *Fab.* 104:13), -u analogic (vezi și 2.1.6.1.) este păstrat în împrumutul slav *raiū* Țich. *Fab.* 111:5 de jos.

Într-o epocă în care cele mai stabile „tradiții” ale scrisului vechi dacoromân sunt abandonate, formele cu *ю* sunt viabile în tipul *lucrătoriu*: *demnătorū*¹² *Maior Ist. Prec.* 1:7 de jos; *tipariū* *Maior Ist. Prec.* 2:9, 5 de jos; *ubitorū* *Prec.* 2:4 de jos; *măgarū* *Cuv. în.* 1:9 (de două ori); *voitorū* *Cuv. în.* 2:4 de jos; *cetitorū* *Cuv. în.* 2:4 de jos; *povățuitorū* *Maior Ist.* 2:14; 6:5; *ajutorū* *Maior Ist.* 2:19; *cunoscătorū* *Maior Ist.* 6:7 de jos; *simțitorū* *Maior Ist.* 6:7 de jos. De asemenea, numele romane „adaptate”¹³ (având finala -s căzută,

¹¹ Cuvintele de acest tip sunt ortografiate de Țichindeal cu un semn de scurtime pe *ю*: къръндарю, юбиторю.

¹² Cum se întâmplă în multe texte chirilice, începând deja din secolul al XVII-lea, *ю* final apare în *Istoria* lui Petru Maior cu un semn de scurtime deasupra: ꙗдемнѣторю.

¹³ Uneori numele romane în -*ius* sunt adaptate după modelul vechi românesc, de origine slavă, în -*ie*: ex. *Eutropie* *Maior Ist.* 3:1.

ceea ce se întâmplă numai în parte; contraexemple sunt *Ĭulius Țesar* Maior *Ist.* 1:4, 3 de jos, 1-2 de jos; 2:1; *Svetoniŭs* Maior *Ist.* 1:3 de jos; *Dio Cassiŭs* Maior *Ist.* 2:11, 15; 3:9, 1 de jos; 5:3 de jos) în *-ius* sunt notate de Petru Maior cu **io**: ex. *Pompeiu* Maior *Ist.* 1:7.

Cuvintele moștenite cu $j < \acute{i}$ au vocala finală păstrată; chiar și adverbul *întâi* – în care ponderea aparent mai mare (echivalentă cu difuziunea mai timpurie în diverse tipuri de texte, prin urmare și în diverse arii dialectale) a reducerii lui *-ju* la *-j* este asociată cu neparticiparea acestui cuvânt la opozițiile morfologice considerate un factor determinant în viabilitatea lui *-u* după sunet palatal – apare la Petru Maior cu finala întreagă: *ștăiu* Maior *Ist.* 2:10, 21; 5:22; *dintăiu* 4:5.

Acolo unde apar în textul lui Petru Maior, formele de perf. s. 1 sg. îl au pe *-u* analogic păstrat: *ziseiu* (formă remarcabilă prin caracterul ei dublu analogic și totuși fonetic conservator) Maior *Ist.* 6:6

Coocurența acestui tip de forme cu forme inovatoare (dintre care unele au un grad extrem de ridicat de recurență, cum este **ecre** în locul vechiului **mcrc**) care înlocuiesc tipuri vechi de mare stabilitate în dacoromână (ex. *străine* Maior *Ist. Prec.* 1:8 de jos; *străini* *Cuv. în.* 1:1; *prîmi* (infinitiv) *Prec.* 2:3 de jos; *ci* adversativ Maior *Ist. Prec.* 1:3; *Prec.* 2:5; *Cuv. în.* 2:5 de jos; 2:19; 4:22; 5:7, 21, 26; iar adeversativ Maior *Ist. Prec.* 1:5; *Prec.* 2:13; – dar *iară* Maior *Ist.* 2:13; 3:13, 18; 5:14, 24; *dar* adversativ Maior *Ist. Prec.* 2:11; formele frecvente cu *șu* redus, ca *se vede* Maior *Ist. Prec.* 2:2; *ștunerec* Maior *Ist. Prec.* 2:3-4; fem. sg. *aceia* *Cuv. în.* 2:8; fem. sg. *aceiaș* Maior *Ist.* 4:21 – dar și *șopteaște* *Cuv. în.* 1:3; *vream* *Cuv. în.* 1:9; *Cuv. în.* 2:9; 5:5; *țeas* *Cuv. în.* 1:3 de jos; *treac* 2:18; *greale* 3:3; *se duseas* 3:18; *cu aceale să se leage* 4:17; *se veade* 4:17 etc.; înlocuirea lui *șt* etimologic cu *st* în formele feminine de genitiv-dativ *acesfia* *Cuv. în.* 2:9; 4:1 de jos) dovedește că atribuirea formelor cu **io** unei tradiții grafice este neîntemeiată și că *-u* final (probabil asurzit, judecând după semnul de scurtime care apare în mod consecvent pe **io**) după sunet palatal trebuie să fi fost în Transilvania primei jumătăți a secolului al XIX-lea o realitate fonetică pe care o confirmă situația din graiurile transilvănene actuale și care a continuat să fie notată în

scris și în textele posterioare perioadei Școlii Ardelene: perf. s. I *visaïu*¹⁴ Arghir 172:8 de jos; *vrejitorîu* Arghir 175:12.

2.1.3. Transilvania de nord-vest

În textele din *Cod. St.*, -u după sunet palatal este foarte stabil, dar are, în condițiile rezistenței generale a lui *u* final, o relevanță destul de scăzută: ind. prez. I *spuïu* *Cod. St.* 15v:2; conj. prez. I *să spuïu* *Cod. St.* 15v:2 (~ *lor*); *voïu* *Cod. St.* 13v:5 (~ *să vădz*; în context de -u final aproape regulat în diferite tipuri fonetice, inclusiv în articol – care e de obicei *ss.*; ex. *plân'su* r. 4, *dzișu* r. 5, *direpștiloru* r. 6–7, *păcătoșiloru* r. 7); *căutaiu* *Cod. St.* 13v:10 (~ *șos* pre *pământu*). Formele cu sufix în [riu] au și ele vocala finală regulată: *luminătoriu* și *sfințitoriu* și *spășitoriu* *Cod. St.* 91r:6-7; *mărgăritariu* *Cod. St.* 47r:1-2 de jos; 47v:5-6 de jos (-ru-; într-o porțiune cu *u* final predominant după sunet nepalatal).

2.1.4. Țara Românească

Una din cele mai complicate probleme ale istoriei reducerii lui *u* final în context palatal și ale caracteristicilor dialectale ale acestui fenomen provine din faptul că reducerea lui -u în toate seriile tipului I este neobișnuit de avansată la Coresi, ceea ce contrastează puternic nu numai cu situația din celelalte texte contemporane, ci și cu ceea ce arată texte muntenești mult mai târzii, unde stabilitatea lui -iu este remarcabilă atât în interiorul sistemului graiurilor muntenești, cât și în comparație cu sursele contemporane provenite din alte arii geografice.

Forma primară *voïu* (predicativ și auxiliar) este recurentă la Coresi (ex. CT 13v:2; 14r:6, 8 de jos, 7 de jos; 16v:11; 23v:6 etc.), la fel ca perfecte slabe (ex. *vruïu* CT 5r:10; 24r:9), formele iotacizate de pers. I sg. (ex. *spuïu* CT 21r:12) și reflexul lui *filius* (*fiïu* CT 16r:6; 31v:9); alternanța cu variantele cu -u redus are însă o intensitate notabilă în formele iotacizate (ex. conj. prez. I *să viï* 31r:2–3 de jos) și

¹⁴ Faptul că formele la care ne referim se găsesc într-un text versificat (și, ca atare, că există cazuri în care măsura metrică a versului pare să sugereze că grafiele cu *io* nu au acoperire fonetică) este nerelevant, fiind mai presus de îndoială că versificația din această perioadă este departe de a respecta reguli prozodice stricte.

în adverbul *ștăiu* 26^r:4, concurat de *ștăi* 28^r:10. Aceste trăsături se regăsesc și în documentele muntenești contemporane, unde alternanța între prezența și absența lui *-u* este destul de intensă în forma de ind. prez. 1 a verbului *a vrea*: *voiu* DÎR XXXII 239^r:9, 1 de jos; 239^v:3, 8; DÎR XXXIV 254^v:3; DÎR CXV 208:2, 3 – dar *voi* DÎR XXV 120:13 (de două ori).

Seria în care predomină reducerea lui *-ju* este la Coresi seria derivatelor în *-arius* și *-torius*, unde variantele în *-ri* sunt cu totul fără analog între textele contemporane și neobișnuite chiar în textele mult mai târzii; alternanța acestor forme cu cele primare merge până la cazuri de strânsă coocurență: *câr'tulariu* CT 15^r:3-4; *păstoriu* CT 18^r:11 de jos; *mâr'găritariu* CT 29^r:17 (precedat de *mâr'găritari* pe r. 16) – *cūp'tori* 11^v:9; *mūștari* 28^r:10 de jos.

Reducerea în forma de singular a reflexului lat. *cælum*, sub aspectul *ceri* (чери), este extrem de specifică textelor coresiene, unde forma *ceriu* este izolată (ex. 32^v:4): *ceri* CT 10^r:10 de jos; 10^v:3, 5, 5 de jos; 11^r:3 de jos; 12^v:11-12; 22^v:7 etc. Deși atestată cu o recurență notabilă în anumite texte coresiene, reducerea lui *-u* precedat de *i* (după vocală sau supă *r* în cele două sufixe recurente) a fost în mod incontestabil un fenomen care, în ciuda anvergurii lui, a rămas fluctuant, așa cum arată contraexemple ca *datoriu* CL 1^r:4; *oltariu* CL 2^r:6; *stihariu* CL 2^r:7; *ceriu* CL 5^r:9; *cūrătoriu* CL 5^r:3 de jos – dar *ștăi* CL 1^r:5 (precedat de *datoriu* pe r. 4); *potiri* (sg.) CL 4^v:2 de jos.

În ciuda atestării extrem de frecvente a reducerii lui *-u* la Coresi, formele cu *-u* au rămas viabile până târziu în Muntenia, în toate seriile tipului *puiu*; ele se întâlnesc de-a lungul întregului secol al XVII-lea: *mărgăritariu* Pr. G. 90:4 de jos.

Se pare că menținerea pe scară largă și până târziu a formelor primare în *-ariu* și *-toriu* se datorează în bună măsură unei tradiții care a proliferat variantele arhaice ale celor două sufixe și reproducea lor consecventă în toate derivatele create pe baza lor. Altminteri, fenomenul reducerii la *-rî* (grafic **pu**; vezi mai sus) și avansarea lui către refacerea unei opoziții între singular și plural prin depalatalizarea singularului (trăsătură tipică a graiurilor muntenești, vezi 1.2.3.3.)

rămân greu de explicat în Muntenia, unde apar atestări puțin obișnuite pentru perioada veche a dacoromânei, precum *ajutoř* Cant. *Ist.* 1^r:3 de jos.

Până târziu în secolul al XVIII-lea, gradul de stabilitate pe care îl are -u în context palatal în textele muntenești face ca anvergura pe care o avea reducerea lui la Coresi să rămână un mister greu de descifrat. În *Pent. Buc.* (1743), -u nu apare redus decât în adverbul *ștăi* f. titlu^r:3; 3^r:40¹; 9^v:21²; 11^v:16¹ etc. și în numele de origine ebraică: *Mihai* f. titlu^r:3; f. titlu^v:3, 6 de jos; *Matoe* 3^r:3² – în rest este păstrat în aux. *voiu* recurent, în *ceriu* recurent, în împrumuturile din seria *raiu* 6^v:12², în formele extrem de frecvente în -toriu (*mântuitoriu* 2^v:13¹) și chiar și în adverbul *ștăiu* 3^r:25²; *din tăiu* 3^r:14¹; 8^v:19¹ (*din*, spațiat de *tăiu*). În *Min. Râm.* (1776), fenomenul păstrării lui u poate fi considerat regulat în toate seriile tipului I: aux. viit. 1 *voiu* 6^v:3; ind. prez. 1 *ceiu* I:3; *fiu* 1^r:16; *ștăiu* f. titlu 2; I:6; II:9 de jos; 2^r:colont., 16; 2^v:4; 5^r:19; *din tăiu* I:2, 18; II:13-14; 2^v:3² (*din* separat grafic de *tăiu*); 3^r:colont. (idem); 4^r:colont. (idem); 4^v:18² (idem); 5^r:colont. (idem); 6^r:colont. (idem); 7^r:colont. (idem); *dătătoriu* I:4; *ceriu* 2^v:19; *făcătoriu* 6^r:4² j; *șăzătoriu* 3^r:4²; *moștenitoriu* 3^r:5²; *ubitoriu* 3^r:6-7²; *curgătoriu* 3^v:17²; *folositoriu* 4^v:6 de jos; *hrănitoriu* 6^r:4² de jos etc. Sunt, de asemenea, stabile formele în -iu în manuscrisul cu trăsături muntenești (cea mai remarcabilă este, prin frecvență, durificarea lui d în dă) al *Alexandriei* de la 1799, unde gradul cel mai ridicat de recurență îl au formele de pers. I sg. a perfectului simplu (*șncepuiu* Alex. 1799 166:titlu, 1; *vzuu* Alex. 1799 166:18)

2.1.5. Moldova

Păstrarea lui -u este predominantă în Moldova secolului al XVI-lea, unde concurența pe care formele cu -u fac celor cu -ю este neglijabilă: *fiu* (ФЮ) LP 209^v:6 de jos; *ștăiu* LP 210^r:10 (scris cu ш); 216^r:4 (*șnt-*); 216^v:1; 220^r:9, 2 de jos; 220^v:4; 225^r:9, 10; 231^v:9–10 (*șnt-*) etc.; *ol'tariu* LP 207^v:1-2 de jos – dar *ștăi* LP 220^r:5.

Textele moldovenești din secolul al XVII-lea atestă păstrarea lui -u într-o proporție care arată că fenomenul reducerii după sunet pala-

tal nu a înregistrează nici un progres față de secolul precedent; în *Pr. I.*, *iu* postvocalic nu este redus la *i* decât în *ṭtăi* și *dentăi*, care sunt *absolut regulate*: *ṭtăi Pr. I.* 166^v:2 de jos; 167^f:13; 170^f:7, 9, 2 de jos etc. 171^f:5; *dentăi Pr. I.* 81^f:15 (n ss.); 170^f:4(n^v); 170^v:16 (idem; redus chiar în legătură sintactică: ~-l_h *mun'ci*); 183^v:1 de jos etc. În ciuda regularității pe care o are în *Pr. I.* – și care concordă cu faptul că reducerea lui [i_u] la [i] este sensibil mai avansată în acest cuvânt decât în celelalte cu structură identică a finalei, în texte din diferite regiuni și epoci –, *ṭtăi* nu poate fi considerat o formă generalizată în nici o parte a dacoromânei vechi; în textul moldovenesc al *Caz. I.* (practic contemporan cu *Pr. I.*), *ṭtăiu* are un grad foarte ridicat de recurență, dar se opune totuși lui *ṭtăi Caz. I.* 381^f:12 (precedat de *ṭtăiu* pe r. 7 și urmat de *ṭtăiu* pe r. 14 – ceea ce este o fluctuație în care se reflectă instabilitatea fenomenului și printru care se explică, în ultimă instanță, neconcordanțele dintre atestări în diverse faze istorice.)

Formele în *-riu* sunt regulate în textele moldovenești din jurul anului 1650. Formele precum *cup'tor* *Pr. I.* 156^v:12; *îubitōr* *Răsp. Predosl.* 4:3 (~ de *ṭvătatur*; urmat de *socotitoriu* pe r. 4); *neștiutor* *Răsp. Predosl.* 4:2 de jos (*prostac* și ~; dar *ajutoriu Răsp.* 2^v:1 de jos) sunt minoritare și – dată fiind extensiunea tipului *cuptor* în graiurile moldovenești actuale – ridică o întrebare destul de dificilă: a statutului real pe care îl au în textele vechi moldovenești atestările depalatalizării, adică dacă ea va fi fost un fenomen cunoscut marginal și în Moldova sau dacă formele respective reprezintă infiltrații din sistemele altor graiuri.

Numele de origine ebraică în *-iu* sunt frecvente la Varlaam și îl păstrează pe *io*: într-un mare număr de cazuri (ex. *Vartilimeiu Caz. I.* 374^f:20), dar contraexemplele apar și în această categorie: *Ēlisei Caz. I.* 365^v:14; *Zakhei Caz. I.* 377^v:10; 378^f:11; 379^f:3, 14 (pe același rând cu *Zakheiu*), 16; 380^f:7; 380^v:4 (urmat pe rândurile 5 și 6 de *Zakheiu*) etc. Aceeași reducere este ilustrată de forma *Andrei Pr. I.* 179^v:14, 16. Prezența, în proporție considerabilă, a formelor în *-iu* chiar și în textele în care dubletele în *-io* au un grad extrem de ridicat

de recurență pare să ateste o concurență reală între două tipuri de fonetisme; trebuie deci admis că reducerea lui *u* final după sunet palatal, deși mai târzie și evident mai lentă decât în alte tipuri de contexte fonetice, era în curs în dacoromâna veche în cele mai multe arii dialectale – chiar și în Moldova, unde menținerea lui *-ju* după vocală, *k*, *g*, *ç* și *ǵ*, dar mai ales în sufixele *-arju* și *-torju*, este extrem de bine atestată, iar în cazul celei din urmă categorii concordă cu supraviețuirea formelor în *-rj* până în faza anchetelor dialectale moderne.

Textele moldovenești arată păstrarea lui *-u* până târziu după 1700: la Nicolae Costin se întâlnesc *răsipitoriu* *Ceas. d.* 14:27; *plătitoriu* *Ceas. d.* 14:27; *apărătoriu* *Ceas. d.* 14:28-29; *arățătoriu* *Ceas. d.* 14:18, 20 (-tâ-); *săcriiu* *Ceas. d.* 12:20 – față de *ștăi* *Ceas. d.* 13:10; 14:27; *ștăi* *Ceas. d.* 14:13, 30; *șntăi* *Ceas. d.* 14: notă marg. După cum am arătat și în alte locuri, reducerea lui *-u* în adverbul *întâi* se arată cm pretutindeni mult mai avansată decât în toate celelate serii de forme care aparțin tipului I și trebuie privită ca un caz în care a jucat într-adevăr un rol irelevantă morfologică a finalei. În *Sin. I.* (1746), formele în *V + ju* rămân aproape regulate (ex. ind. prez. 1 sg. *puu* *Sin. I.* 31:4; *să puu* *Sin. I.* 17:1; 29:1; *raiu* *Sin. I.* 31:3), cele în *-i* fiind net minoritare (ex. aux. *voï* *Sin. I.* 15:2 de jos). Formele primare în *-riu* sunt ilustrate de atestări ca *tropariu* *Sin. I.* 7:1; *îbitoriu* *Sin. I.* 10:3-4 – deși același text oferă și câteva atestări ale fenomenului depalatalizării, asociat cu reducerea lui *-u* (vezi **2.1.7.2.**).

Nici la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor situația nu este diferită în Moldova; în ciuda avansării accentuate a unor inovații dialectale specifice (cele mai notabile sunt închiderea lui *e* medial și final la *i* și monoftongarea lui *ɛa* accentuat și a lui *ɛa* final), *ju* final se păstrază atât după vocală, cât și după *r*: auxiliar *voiu* *Erotocrit* 179:12; 180:11, 15 (scris cu *w*); *ascultătōriu* *Erotocrit* 179:14; *armăsariu* *Erotocrit* 180:17-18; *luminătōriu* *Erotocrit* 182:22; *aǵutōriu* *Erotocrit* 182:23. Tipul conservator este net predominant față de cel care a devenit în timp diagnostic pentru Moldova (și *acum după voia sa, este călătōri cu mine* *Erotocrit* 180:8-9) și cu

cel depalatalizat (*șăzătōr Erotocrit* 180:10). Cel mai interesant și mai elocvent indiciu al viabilității lui *-ju* după *r* în Moldova este o atestare în care se reflectă puterea analogiei pe care am prezentat-o și sub **1.2.3.3.**, adică încadrarea unui neologism în *r* printre formele vechi în *-rju*: *amōriū Erotocrit* 183:12.

2.1.6. *u* după *j* în împrumuturi

2.1.6.1. Deși analogic, *u* final precedat de un *j* provenit din reducerea unei consoane muiate (ex. *Ĭ*: tipul *кралѣ* = rex, Miklosich LPSGL, p. 308, col. II) sau dintr-o succesiune vocală + *i* (tipul *раи* = paradisus, Miklosich LPSGL, p. 782, col. I) a avut aceeași stabilitate ca *u* din formele moștenite: *craiu Cod. St.* 107^v:5-6 de jos (într-o porțiune fără *u* final în context nepalatal – *derep'tѣ* r. 2, 3, *cândѣ* r. 5–6, *scris-am* r. 7, *altūĬ* r. 4 de jos, *nūmārūĬ* r. 3 de jos, *Ada* r. 2 de jos – dar prezent după sunet palatal în tipurile I și III: *Māhaciu*, *Būldū-jariū*); *raiu Cod. St.* 35^v:11; 36^v:4 de jos; 52^v:8; 79^f:6.

Reducerea lui *-u* în cuvintele din această serie este prezentă și ea la Coresi: *pūstii* CT 30^v:5 (*lōcѣ* ~). La fel ca în cazul lui *-iu* din cuvintele moștenite, atestările timpurii ale fenomenului reducerii diftongului ascendent [ju] la [j] sunt dovada unui fenomen început de vreme, dar care a avansat mult mai lent decât reducerea lui *-u* precedat de sunet nepalatal, deoarece formele în *ю* apar pe scară largă în toate tipurile de texte; supraviețuirea lor depășește limita cronologică convențională a dacoromânei vechi: *craiu Alex.* 1799 166:titlu, 15, 5 de jos; 167:1; *Maior Ist.* 3:4; *războiū Maior Ist.* 2:2; 3:3 de jos (scris cu *ѣ*); 5:1 (idem), 13 (idem), 21 (idem), 27 (idem).

2.1.6.2. Aspectul fonetic al numelor proprii străine în *-ju* în textele românești vechi

Deși a avut o mare stabilitate în numele proprii de acest tip, segmentul fonetic final *-ju* (chirilic *ю*) apare încă din secolul al XVI-lea redus la *-j* (chirilic *ѣ*) în texte de diferite origini: *Mașei Cod. St.* 103^v:1 de jos (într-o porțiune de text fără *-u*, ex. *răspūnsѣ* r. 4 de jos, *Tatā* r. 3 de jos, *ṽvātatѣ* r. 2-3 de jos). Fenomenul – care prezintă inconsecvențe în interiorul aceluiași text: ex. *Necheiū Cod. St.* 9^v:1

de jos – are o anvergură fără analog la Coresi, unde formele de tip *Galileiu* 5^v:6 de jos (*duse-se* ↗ ~); *Zevedeiu* CT 18^v:4 (coocurent cu 5 alte nume în -ei) etc. sunt coocurente la tot pasul de forme cu *io* redus, ex. *Galilei* 4^v:4 de jos (*de* ↗ ~ la *Îor'dan* ↘); *nazorei* 4^f:7; *Mașei* 16^f:1–2 de jos etc.

Cu toate că oscilația între variantele în -*iu* și cele în -*i* este extrem de timpurie, ea constituie un caz de persistență îndelungată a unei variații libere; formele aparținând tipului arhaic sunt încă viabile în texte în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea: *Mașei* *Posl.* 1:2 de jos.

2.1.7. Depalatalizarea formelor primare în -*iu*

2.1.7.1. Depalatalizarea secvențelor în vocală + -*iu*

Fenomenul depalatalizării formelor în vocală urmată de *iu* – cuprinzând forma etimologică *fīiu* < *filius* și formele iotacizate primare *fīiu* și *vīiu* < *teneo*, respectiv *venio* – este o inovație atestată încă din secolul al XVII-lea în toate cele trei provincii istorice românești, deși în mod sensibil diferit de la un tip de cuvinte la altul; modificarea formei nominale are o localizare diferită și a avut un ritm de generalizare profund diferit în raport cu cele două forme verbale (a căror evoluție poate fi considerată destul de omogenă). Forma primară *fīiu* este evident mai rezistentă în timp decât formele verbale, în a căror modificare par a fi intervenit influențe interparadigmatice. Fonetismul medial sau final -*iiu*(-) este regulat acolo unde apare în mod frecvent depalatalizarea în tipul -*toriu*, ceea ce indică un decalaj istoric considerabil: *fīiu*(*ui*) apare, de exemplu, în *Cod. I.*, text în care tipul depalatalizat în -*tor(ului)* este recurent, deși nu regulat: ex. *fīiu* *Cod. I.* 183^v:6; 189^v:1 de jos (*fī*-; ~*lui*); 192^v:9 (~*lui*).

Depalatalizarea radicalului este totuși atestată și în reflexul lui *filius*, ca și în alte cuvinte în vocală + *i*, încă de la jumătatea secolului al XVII-lea: *fīu* AC 45:17 (~. *Filius*); *fariseu* *Caz. I.* 1^f:4; 1^v:9 (*titlu*); 2^v:10; 3^v:7; 4^f:9; 7^f:5, 10 etc. Pentru formele iotacizate secundare *țiu* și *viu*, vezi Zamfir 2005, 439, 453, 461, 465.

Texte (cu mult) posterioare anului 1650 atestă fonetismul primar *fîiu*, adică absența reducerii care s-a generalizat în timp până la a deveni singura formă admisă de norma literară: *Fîiul* Sin. I. 20:10; *Arghir* 173:7 (fără ɫ); 175:10 de jos (idem); *Fîiului* Sin. I. 4:4; 6:9; 11:5 etc.; *Erotocrit* 179:9 de jos (*fi-*); *Fîiule* Sin. I. 22:1.

2.1.7.2. Depalatalizarea tipului în C nepalatală + -*iu* în dacoromâna veche

În seria cuvintelor în -*iu* intră, în dacoromâna veche, cuvântul *ceriu* < *cælum*, în care palatalizarea finalei radicalului este neetimologică: *ceriu* Cod. St. 9^v:2 de jos; Cod. I. 170^f:1. După toate aparențele, reflexul lui *cælum* a fost asociat foarte devreme cu tipul fonetic (de mare productivitate în dacoromână) reprezentat de derivatele în -*ariu* și -*toriu* și, foarte probabil, și cu reflexul normal al lat. *quæreo* > *ceriu* și a urmat aceeași soartă cu a acestui tip. Această asociere era neîncheiată în faza celor mai vechi texte, deoarece psalтиrile rotacizante și ES atestă fonetismul etimologic *ceru* (cu segmentul *ru* final sau înainte de articol; eventual cu -*u* căzut): *ceru* ES 5^f:3; 5^v:11, 6 de jos; 9^f:9 de jos; 9^v:5 de jos; 10^v:4 de jos; 11^f:1 etc. Autenticitatea grafiei *черu*, în sensul corespondenței cu un fonetism real [çer], este confirmată de recurența ei în texte mai târzii și mult mai credibile, prin acuratețea grafică, decât manuscrisele secolului al XVI-lea sau decât o tipăritură cu particularități ieșite din comun cum este ES: *ceru* Caz. I. 76^f:11; 82^f:6; *cerului* Caz. I. 182^v:5; 230^v:1; vezi și mai jos.

Depalatalizarea tipului primar *ɸvățătoriu*/*răbdătoriu* este atestată încă din epoca celor mai vechi texte și se asociază de obicei cu amuțirea lui *u* final după *r* (segmentul final *ɸu* devine cel mai adesea *ɸ* – mai rar *ɸ8*): *ceru* PH 62^v:11 de jos; 63^v:1; 68^v:1 de jos; *ceru* I 42^v:14; *cerului* 77^v:9 de jos; *cerurelur* 14^v:11 – dar *ceriu* recurent în toate formele flexionare, cu sau fără articol); *acoperitōru* PH 60^f:12 de jos (*al' mieu* ~); *ağutoru* PH 75^f:10 (scris cu *o* în loc de *o*; greșeală de copiere: ~ *tarîului*, cu *ε* adăugat deasupra lui *u*) – dar *ağutoriu* recurent; *izbăvitoru* PH 42^v:3 de jos – dar *izbăvitoriu* 14^f:9-10; 59^v:5-6 de jos; *ōltarūlūi* LP 207^v:7 (pe aceeași pagină cu *ōl'tariu*); *cūrvaru*

LP 207^r:8; *cer* Cod. I. 189^v:6 de jos; *cinstitor* Cod. I. 187^r:10-11 (precedat de *îbitoriu* 10); *fâcâto* Cod. I. 184^r:6 (precedat de *puîătorului* 1); *oltar* Moxa 335:19; *păstor*, *lecutor* Mol. 84:29, *luminător* Mol. 84:30, *zdrobitor* Mol. 84:34 (precedate și urmate de un număr considerabil de forme în *-toriu*); *Ghenuar* Caz. I. Cupr. 4^r:27; 4^v:4 (precedat de *Ghenuariu* pe r. 2); *Fevruar* Caz. I. Cupr. 4^v:5 (urmat de *Fevruariu* pe r. 7); 52^r:1; *ajuto* Cant. Ist. 1^r:3 de jos; *neguțător* Caz. I. 33^r:15 (precedat imediat de *corâbîariu*) – dar *ceriu* Răsp. Predosl. 7:11 (scris cu un semn de „scurtime” pe ѱ: черію); *Predosl.* 8:6 (idem); 3^v:5. Spre deosebire de fenomenul amuțirii lui -u după depalatalizare, care nu poate fi urmărit decât pe o porțiune din paradigma de singular (cuprinzând formele fără articolul enclitic *-l(u) / -lui*), depalatalizarea în sine are avantajul de a fi observabilă în toate formele de singular, indiferent de prezența sau absența articolului: ex. *șvățătorul* Cod. St. 49^r:3. Fenomenul are un caracter extrem de instabil pretutindeni unde apare; oscilația între fonetismele *-riu*- și *-ru*- în poziție medială este foarte intensă în unele texte (un astfel de caz îl constituie, de exemplu, *Cod. I.*).

Deși păstrarea finalei palatale are o viabilitate diagnostică în graiurile moldovenești (vezi **1.2.3.3.**), forme cu depalatalizare apar relativ sporadic în anumite texte moldovenești, încă din secolul al XVIII-lea – atât la derivatele în *-toriu*, cât și la verbele în *-r* din domeniul iotacizării – și se asociază cu reducerea lui *-u*: ex. *ertător* Sin. I. 10-11; *purtător* Sin. I. 20:4; ind. prez. 1 sg. *cer* Sin. I. 28:3 de jos; *biruitor* *Erotocrit* 180:5. De asemenea, în *Sin. I.* este atestat, alături de tipul mai vechi *ceriu* 5:7; *ceriuri* (pl.) 5:5, tipul depalatalizat *cer* 27:9 (*suî-ne* ↗ ~ cu *șnălțarea Ta*). Grație recurenței derivatelor în *-ariu* și *-toriu* în textele de toate tipurile, ca și faptului că fenomenul conservării lui *rĭ* (*rĭ*, *ř*) se poate urmări în toate pozițiile, nu numai la finală, tipul cu depalatalizare trebuie considerat net minoritar (deopotrivă în reflexul lui *cælum* și în derivatele în *-arĭu* și *-torĭu*) în textele moldovenești (așa cum este și normal într-o arie conservatoare), unde formele ca *ceriului* *Erotocrit* 180:9 de jos; *ceriule* *Erotocrit* 180:24; *ceriurile* *Erotocrit* 179:2-3 de jos; *ceriurilor* *Erotocrit* 180:12; *jude-*

cătoriu **l**. *Sin. I.* 8:9; *ağutoriu* **l** *Sin. I.* 26:4-5 sunt categoric predominante.

Depalatalizarea formei primare *feal* **l** *u* este un fenomen generalizat târziu în dacoromână și de păstrarea îndelungată a elementului palatal la finala radicalului trebuie legată reducerea diftongului *ea* la *e* (altminteri *ea* ar fi rămas intact, ca în tipul *deal*), în sensul că depalatalizarea este posterioară reducerii lui „*ea* în poziție moale”. Forma *feal* **l** apare totuși în *Caz. I.* 67^f:8; 69^v:1. Formele primare au rămas însă viabile multă vreme după data celor mai vechi atestări ale depalatalizării; distribuția lor în texte indică instabilitatea fenomenului depalatalizării: *faliuri* *Ceas. d.* 13:7 – dar *fal* *Ceas. d.* 14:8 (*acest ~ de bine*). Există atestări care probează dependența reducerii lui *ea* de contextul palatal următor – cu alte cuvinte, forme cu *e* în radical, dar cu finala acestuia nemodificată: *feliuri de feliori de așternuturi țasu-te cu fir Erotocrit* 178:6–7 de jos.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea, *feal* **l** *u* este curent în texte: *Maior Ist.* 3:3 de jos (*tot ~l de meșteri*); *Arghir* 174:6 (~l).

2.2. Tipul II: *k / g + (i) + u* în dacoromâna veche

Al doilea tip fonetic a cărui evoluție interesează cercetarea noastră include cuvintele moștenite cu [k] < [cl], [g] < [gl]: *ochiu* < *oculus*, *veghiu* < *vigilo*, a căror grafie tipică este cu *кю/гю* pentru formele în care *-u* final se păstrează și cu *ки/ги* pentru cele cu [(i)u] redus la „zero” ([i]) final fiind absorbit în articulația oclusivelor palatale precedente). Particularitatea acestui tip este că, dintre cele trei tipuri cu radical în sunet palatal din dacoromâna veche, el este cel mai stabil; începând de la cele mai vechi texte și până târziu în secolul al XVIII-lea, formele în *ки/ги* sunt, pe ansamblul dacoromânei, extrem de rare (practic inexistente) atât în raport cu cele în *кю/гю*, cât și în raport cu formele cu *u* redus ale celorlalte două serii de care ne ocupăm.

Tipul II este, ca urmare a faptului că numărul cuvintelor provenite din forme latine de tip *oc(u)lum* este destul de redus, iar majoritatea sunt folosite (din motive semantice) îndeosebi la plural, cel mai slab reprezentat în textele dacoromâne vechi. În limitele acestei slabe

atestări, tipul II se prezintă, cum am spus, ca cel mai stabil din cele pe care ne-am propus să le urmărim în această cercetare, formele de singular nearticulat fără -ŝ fiind practic inexistente în dacoromâna veche: *ochiū* PH 83^r:4 PO 248:2 de jos, 3 de jos (~ *derept* ~); *unghiu* PH 100^v:16; *un'chū* (ун'чю) LP 227^r:5 de jos; 227^v:2, 6 de jos; 233^r:4 de jos. Formele de pers. I sg. ale verbului *a junghia* au și ele -u: *gūnghiu* (< *iug(u)lo*) PS 386:4 (u ss.); *jūnghiu* CP 227^v:1 de jos. Grafiile cu *чю* și *гю* rămân regulate și se întâlnesc până târziu în tete din toate regiunile: *vechiū* Mol. 85:1 de jos; *Ceas. d.* 11:6 de jos; 13:11; *Ceasl. Târg.* 16:22; *genunchiu* *Ist. eth.* 88:6-7 de jos.

Unul din puținele cazuri de excepție de la regula păstrării lui -u după oclusele palatale îl reprezintă grafiile *окк* ES 8^r:2; *бекк* ES 24^r:2 (în care *к* urmat de *к*, nu de *и*, redă în mod cert oclusiva palatală [k] în poziție finală, dovadă forma articulată recurentă *оккюлк* ES 12^r:5 de jos, 4 de jos, 1 de jos etc.); prezența lui [k] la finală, la jumătatea secolului al XVI-lea, reprezintă totuși o reducere fonetică excepțională prin vechime și singulară nu numai printre atestările contemporane, cât și printre cele mult mai târzii ale tipului II.

Păstrarea lui -u după oclusivă palatală era un fenomen regulat în Banat la jumătatea secolului al XVII-lea, când se întâlnesc în AC formele: *Engsenunkeyu* [= îngenunchiu]. *Genuflecto* 40:8; *Kurekeyu*. *Caulis* 77:1, col. II; *Okju*. *Oculus* 99:10 de jos; *Renunkeyu*. *Ren* 121:1 de jos; *Ungyec.* *Angulus* 161:1 de jos; *Ungyu*. *Idem* 162:1; *Unkeyu*. *Patruus* 162:8.

2.3. Tipul III: *ĉ / ĝ + (j) + u* în dacoromâna veche

Tipul în africată prepalatală include cuvintele moștenite problematic *aricū* < *ericus* și *pocū* < *potio (?) și toate derivatele cu sufixele de origine slavă -*aciū* (-*eciū*) și -*iciū*.

Particularitatea acestui tip în dacoromâna veche este legată, pe de o parte, de faptul că alfabetul chirilic prezintă slove speciale pentru africatele prepalatale [ĉ] și [ĝ]: *ч*, respectiv *ѡ* –, astfel că pentru diferențierea lor de velarele [c] și [g] nu este nevoie de o slovă corespunzătoare unui timbru vocalic palatal (cum este cazul pentru diferențierea lui [k] și [ĝ] de [c] și [g] – două perechi consonantice cărora

le corespunde o singură pereche de slove, *к* și *р*); pe de altă parte, orice element vocalic palatal asilabic putând fi absorbit în articulația africatelor (ca și a fricativelor) prepalatale precedente – astfel încât marcarea lui grafică este *facultativă* –, fiecăreia din realizările fonetice aflate în opoziție – [ĉ(i)u], [ĝ(i)u]/[ĉ(ĭ)], [ĝ(ĭ)] – îi corespund câte două tipuri de grafii pentru fiecare stadiu de evoluție a lui *-u*: *чю*, *вю* și *чѣ*, *вѣ* pentru formele cu *-u* păstrat, respectiv *чи*, *ви* și *ч*, *в* urmate de semn fără valoare fonetică (un ier sau paieric) sau suprascrise, pentru formele cu *-u* final redus.

Formele gramaticale în care poate fi urmărită evoluția lui *-u* după africată prepalatală sunt persoana I sg. a indicativului prezent a lui *a putea*, *poci(u)* < *potio (păstrată pe toată durata dacoromânei vechi) și a perfectului etimologic al lui *a face*, *feci(u)* < *feci* (slab atestată și dispărută foarte devreme; problema lui *-u* final neetimologic este aici o problemă generală a perfectelor de pers. I sg., vezi Zamfir 2007, p. 77–80). Alături de acestea, tipul III include substantivul moștenit *arici(u)* < *ericus* (în care evoluția segmentului fonetic final este obscură în aceeași măsură ca în forma verbală *poci(u)*) și numeroase derivate în sufixul slav *-aci(u)/-ici(u)* – unde *-u* este analogic. După cum se vede, *u* final în tipul III nu este etimologic decât în două cuvinte, *ariciu* și *pociu* – în care evoluția consonantismului, adică însăși rațiunea apartenenței acestor cuvinte la seriile cu radical în consoană palatală (consoana de așteptat ar fi fost în amândouă africata dentală [tʃ], nu cea prepalatală) rămâne obscură.

2.3.1. Banat

Variantele cu și fără *-u* sunt concurente în PO la forma de ind. prez. 1 a lui *a putea*, cea primară fiind predominantă: *pociu* 62:8 (neg.), 10, 11; 68:6 (neg.); 108:5 de jos – dar *poci* (почи) 62:17 (neg.); *počъ* (почъ) 107:7 de jos. Formele de tipul III prezente în AC arată clar că, în timp ce păstrarea lui *-u* în tipul *ochiu* era generală în Banat la jumătatea secolului al XVII-lea (vezi 2.2.), reducerea lui poate fi considerată generalizată în tipul *ariciu* (ca și în tipul *pui*, vezi 2.1.2.): *Arics. Herinacius* 12:3; *Bacs. Opilio* 15:5; *Bics. Flagellum* 18:6 de jos; *Fugacs. Fugax* 47:17; *Koncs.* — [netradus] 71:14;

Kopacs. Arbor 71:18. Forma primară *poci(u)* apare deiotacizată în Banat încă de la jumătatea secolului al XVII-lea (*Pot. Possum* AC 115:1), devenind în acest fel nerelevantă pentru problema supraviețuirii lui -u după *ê*.

2.3.2. Transilvania de nord-vest

Formele în [êu] sunt regulate, singurele variații fiind de ordin pur grafic: *počiu* *Cod. St.* 6^r:4 de jos (neg.) – *poču* *Cod. St.* 32^v:7 (neg.); *feciu* *Cod. St.* 2^v:6; 35^v:10; *Cod. I.* 173^r:5 – *feču* *Cod. St.* 2^v:5 (pasaj cu *u* final inconsecvent); *vračiu* *Cod. St.* 100^v:5 de jos (precedat în aceeași frază de 3 forme verbale în -m); *Mâhaciu* *Cod. St.* 107^v:1 de jos; 122^v:3 de jos.

2.3.3. Moldova

În tipul III, -u final, prezent în *ariciu* (аричю) LP 208^r:6, păstrat până târziu în Moldova (după cum arată forme ca *biciu* *Ceas. d.* 14:7 de jos), apare încă din faza celor mai vechi texte moldovenești alături de formele cu -u redus. Concurența există în LP – unde alături de forma în [êu] reprodușă mai sus apar ind. prez. 1 *poč* 229^v:6 de jos (ч ss.) și *vrač* (врач) 210^v:4 (ca *ün* ~ *măestrū*) – și se menține, cam cu aceleași caracteristici ale frecvenței relative a celor două faze, până în secolul al XVIII-lea: *počiu* *Ceas. d.* 13:10; *biciu* *Ceas. d.* 14:28; ind. prez. 1 *poč* *Sin. I.* 15:6, 7; conj. prez. 1 *să poč* *Sin. I.* 30:7.

2.3.4. Țara Românească

Reducerea lui -u apare la Coresi și după africata prepalatală, în alternanță cu formele primare; dată fiind frecvența relativ scăzută a tipului, decalajul este însă mic: *počiu* CT 17^v:15; *să počiu* *C. Ap.* 36:4 – dar *vrač* CT 16^v:9 (ч ss.). Păstrarea lui -u în reflexul românesc al lui *ericius* este atestată în Muntenia și după 1600 (*ariciu* *Pr. G.* 90:6 de jos) și pare a fi fost mai durabilă și mai regulată decât în formele lui *a putea*, unde se poate ca dispariția lui -u să fi fost favorizată analogiile cu alte forme de pers. I sg. Se pare, de asemenea, că atâta vreme cât au rămas neafectate de depalatalizare (vezi 2.1.7.2.), seriile în -*ariu* și -*toriu* ale tipului I au fost mai stabile decât

formele derivate în *-aciu* și *-eciu*, unde *-u* – cert analogic – este redus într-o măsură considerabilă în texte în care sufixele primare *-ariu* și *-toriu* sunt practic intacte: de exemplu, *cărmač Mol.* 84:24-25 este precedat și urmat de 6 forme în *-toriu*.

3. Concluzii

În ciuda tuturor neconcordanțelor dintre atestările vechi dacoromâne, a tuturor avansărilor unor inovații și apoi a revenirii unor stadii mai vechi, ca și a variațiilor care se constată la examinarea situației din grauirile dacoromâne numite în mod convențional (în ciuda vechimii pe care o au deja cele mai multe anchete) „actuale”, este deasupra oricărei îndoieli că *-u* precedat de sunet palatal (*ĭ* sau consoană) are, în toate momentele istorice, ca și în aproape toate grauirile dacoromâne, o viabilitate incomparabilă cu a lui *-u* precedat de sunet nepalatal. S-ar putea ca evoluția diferită a celor trei tipuri de segmente fonetice finale pe care le-am urmărit în expunerea noastră să se explice prin faptul că, dincolo de posibilele diferențe de interpretare fonologică, ca și de diferențele de pronunțare (sau cel puțin de notare a ei) observabile pe atlase, aceste tipuri au în comun faptul că înainte de *-u* există un element palatal care în ultimă instanță este echivalabil cu *ĭ*, formând împreună cu vocala următoare un segment fonetic nedisociabil, ca un diftong ascendent. Atâta vreme cât acest segment este astfel perceput (așa cum se vede și în grafii vechi cu *ю* după slove care notează consoane palatale¹⁵ și în care în principiu ar fi suficient, în grafia chirilică, *ŝ*), el are în mod evident o evoluție diferită de a voacalei labiale închise în poziție finală.

În ciuda a ceea ce s-ar putea crede despre lipsa de acoperire fonetică a grafiilor cu *-u* (uneori *-ü*) care apar încă în secolul XX în texte literare, tipurile fonetice de care ne-am ocupat aici erau cu certitudine viabile în românește la data pătrunderii și răspândirii multor neo-

¹⁵ În afară de consoanele de care ne-am ocupat aici, lucrul se poate observa în grafiile vechi pentru forme cu fricative prepalatale la finala radicalului; un exemplu foarte interesant – nu numai în sine, ci și pentru plasarea lui destul de târzie în timp) este *ōstașu Sind.* 1802 189:18, 25. Este remarcabil cum segmentul care în poziție finală este notat *шš* în ambele cazuri în care este folosit cuvântul la N=Ac. sg. neart. devine *шŝ* înainte de articol: *ōstașuluī Sind.* 1802 189:23, *ōstașul Sind.* 1802 189:24.

logisme latino-romanice. Așa s-ar putea explica faptul că un neologism ca *serviciu* – extrem de frecvent în limba curentă cu sensul „loc de muncă; slujbă” –, se va fi generalizat în uzul vorbitorilor într-o epocă în care coexistau dubletele de tipul *ariciu–arici* și va fi fost integrat în acest tip de oscilație, dând naștere unei perechi în care varianta fără *-u* constituie o acoperire lexicală larg răspândită (calificată în prezent ca incorectă) pentru o noțiune curentă într-un registru informal; cf. DLR, p. 754, col. II.

SURSE

- Alex.* 1799 = [...] *viața și poveastea și lucrurile marelui Țăratu Alexandru Machedon din cetatea lui Filip craiu* [...], ms. din 1799, în *Chrest.* II, p. 166–168.
- Arghir* = Ion Barac, *Istoria lui Arghir și a preafrumoasei Elena cea măăstră, și cu părul de aur*, în *Chrest.* II, p. 172-177 (datat de M. Gaster 1800, dar transcris după ediția de la Sibiu din 1868 și după un exemplar defectuos aflat în propria-i posesie).
- AC* = *Dictionarium Valachico-Latinum (Anonymus Caransebesiensis)*, cca 1650; am folosit fotocopia și indicii din ediția *Dictionarium Valachico-Latinum. Primul dicționar al limbii române*. Studiu introductiv, ediție, indici și glosar de Gh. Chivu, Editura Academiei Române, București, 2008.
- Cant.* = Stolnicul Constantin Cantacuzino, *Istoria Țării Rumânești, Țtru care să cuprindă numele ei ce C dintă și cine au [Á ss.] fost [grupul st ss.] lăcuiorū ei atunci ...*, ms. rom. 3443 BAR.
- C. Ap.* = *Texte de limbă din secolul XVI*. Reproduse în facsimile îngrijite de I. Bianu, membru al Academiei Române, IV. *Lucrul apostolesc. Apostolul* tipărit de diaconul Coresi în Brașov la anul 1563, București, Tiparul «Cultura Națională», 1930.
- Caz.I.* = *Cazania* de la Iași (1643); am folosit ediția Varlaam, *Cazania*, 1643, ediție J. Byck [București, 1943]; paginile subliniate trimit la porțiunea din *Cazanie* care cuprinde predicile la sărbătorile de peste an, numerotarea ediției originale reîncepând de la 1 după încheierea predicilor la duminici.
- Ceas. d.* = *Cartea ce să chîamă Țasornicul' domnilor. De răpădosatul Neculai Costin ȇ-au fost vel. log. S-au scris Ț oraș Ț Iaș Ț anul [...]* ⱥⱥ [= 1700; corectat de M. Gaster în ⱥⱥⱥⱥ= 1714] ..., în *Chrest.* II, p.8–14.
- Ceasl. Târg.* = *Țasoslov acum Ț Țtăi tălmăci Ț limba rumânească ... de ... Chvr Anșim Ivireanul ... s-au Țpărit Ț sfânta mitropolie din scaunul Târgoviștei, la anul* 7223, în *Chrest.* II, p. 15–17.
- Chrest.* = M. Gaster, *Chrestomație română*, vol. I–II, Leipzig–București, F. A. Brockhaus – Socecu & Co, 1891.

- Ūggrovlahieĭ, Kvr̃ Grigoriĕ. Priĭ ōsārdiā sf̃i>nĭĭ sale ĭubitōrĭului de D<u>mnezeu Kvr̃ Chĕsariĕ ĕpiscopulu Rā̃m̃niculuĭ* † *Sf̃ā̃nta ĕpiscopĭe a Rā̃m̃niculuĭ la anul delā Hristo>s 1776.*
- Mol.* = *Molitvelnic*, ante 1633, în *Chrest.* I, p. 80–86.
- Moxa* = *Cronica lui Mihail Moxa (Oltenia, 1620)*, în B. P. Hasdeu, *Cuvente den bătrĭni. Limba romānā vorbitā ĭntre 1550–1600*, Tomul I. Ediție ĭngrijitā, studiu introductiv și note de G. Mihāilā, București, Editura Didacticā și Pedagogicā, 1983; am indicat pagina ediției G. Mihāilā.
- NTB* = *Noul Testament sau p̃păcarea, au leagea noāō a lui I<u>s Hristo>s domnului nostru. [...]. Tvp̃arĭtu-s-au... † Ardeal † cetatea Belgradului*, 1648.
- LP* = *Pravila ritorului Lucaci* (1581); am folosit fotocopia din ediția *Pravila ritorului Lucaci*. Text stabilit, studiu introductiv și indice de I. Rizescu, București, Editura Academiei R.S.R., 1971.
- Pent. Buc.* = *Penticostarĭon ce are †tru sine slujba ce i sā cuvine. Care acūm̃ †tāi s-au tāmăcĭt pre limba rumānească și s-au t̃p̃arĭt † zilele prea †nālțatuluĭ D<u>mñ. Iō Mihāi Răcovĭț voevod [...]. † ōraș † Bucureștĭ, la leat̃ 7251 [= 1743].*
- PH* = *Psaltirea Hurmuzachi*; am folosit fotocopia din ediția *Psaltirea Hurmuzachi*, I. Studiu filologic, studiu lingvistic și ediție de Ion Gheție și Mirela Teodorescu, București, Editura Academiei Romāne, 2005.
- PO* = *Palia de la Orăștie* (1581–1582); am folosit fotocopia din ediția *Palia de la Orăștie. 1581–1582*. Ediție ĭngrijitā de Viorica Pamfil, București, Editura Academiei R.S.R., 1968.
- Posl.* = *Păstorničasca Poslanĭe sau Dogmatica †vătătūrā a Biseareciĭ Răsārituluĭ cătrā cuvântōtoarea turmā [...]. t̃p̃arĭtā la Sf̃ā̃nta Troițā † Blaj [✠ ss.] 1760 Maĭu 17.*
- Pr. G.* = *Pravila, acesta ĭaste direptātorĭu de leage [...]. tip̃arĭtu-se-au [...] † mănāstir<ea> Govora vŭ lĕto 7149, ĭarā de la nașterea lui H<u>risto>s 1640*, în *Chrest.* I, p. 87–91.
- Pr. I.* = *Pravila de la Iași* (1646); am folosit fotocopia fragmentarā aflată la biblioteca Institutului de Lingvisticā „Iorgu Iordan–Al. Rosetti” din București și, ocazional, transcrierea din ediția *Carte romānească de ĭnvătătūrā*. Ediție criticā, [București], Editura Academiei R.P.R., [1961].
- PS* = *Psaltirea Scheianā* (1482). *Mss. 449 BAR*. Publicată de Prof. I. Bianu, bibliotecarul Academiei Romāne. Tomul I. Textul în facsimile și transcriere cu variantele din Coresi (1577), Edițiunea Academiei Romāne, București, 1889.
- Răsp. (Pred.)* = *Cartea, carea sā chĭamā Răspunsul’ †potriva cathĭsmusuluĭ [sic] calvinesc’, făcutā de p̃arĭm̃ele Varlaam’ mitropolitul’ Suč̃aveĭ [...]. t̃p̃arĭtā v’ lĕto bytĭa mĭra 7153, sp<u>seniaže mĭra 1645.*
- Sin. I.* = *Sinopsis*, Iași, 1746 (Biblioteca Academiei Romāne, CRV 245B; exemplar fără foaie de titlu).

Sind. 1802 = *Istōria Sindipiū filosofului acuma din limba Elinească prefăcută* †
rōmânească, [...] *Sibiū 1802*; în *Crest.* II, p. 188–190.
 Țich. *Fab.* = D. Țichindeal, *Filosofice și politice prin Fabule Învățăturī* [...], 1814.

BIBLIOGRAFIE

- ALR s.n. = *Atlasul lingvistic român. Serie nouă*, București, Editura Academiei R.P.R./R.S.R., vol. I, 1956; vol. III, 1961; vol. VII, 1972.
- ALRR *Sinteză* = *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Sinteză* (ALRR. *Sinteză*), volumul I, Editura Academiei Române, București, 2005.
- ALRR *Sinteză* II = *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Sinteză* (ALRR. *Sinteză*), volumul II, Editura Academiei Române, București, 2012.
- DLR = *Dicționarul limbii române* (DLR). Serie nouă. Tomul X, partea a 3-a. Litera S *semn-sîveică*, Editura Academiei Române, București, 1990.
- Gheție 1975 = I. Gheție, *Baza dialectală a românei literare*, Editura Academiei R.S.R., București, 1975.
- Miklosich LPSGL = Fr. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, Viena, Wilhelm Braumüller, 1862–1865.
- NALR *Banat* = *Noul Atlas lingvistic român pe regiuni. Banat*, sub conducerea lui Petru Neiescu, de Eugen Beltechi, Ioan Faiciuc, Nicolae Mocanu, Editura Academiei R.S.R., 1980.
- Tratat* 1984 = *Tratat de dialectologie românească*, Craiova, Scrisul românesc, 1984.
- Zamfir 2005 = Dana-Mihaela Zamfir, *Morfologia verbului în dacoromâna veche (secolele al XVI-lea–al XVII-lea)*, Editura Academiei Române, București, 2005.
- Zamfir 2007 = Dana-Mihaela Zamfir, *Morfologia verbului în dacoromâna veche (secolele al XVI-lea–al XVII-lea)*, II. *Timpurile din sfera trecutului. Viitorul. Condiționalul*, Editura Academiei Române, București, 2007.
- Zamfir 2011 = Dana-Mihaela Zamfir, *Despre etimologia cuvântului plămân în lumina atestărilor vechi și a variantelor din graiurile dacoromâne actuale*, în *Studii de dialectologie, istoria limbii și onomastică. Omagiu domnului Teofil Teaha*. Coordonare: Maria Marin, Daniela Răuțu, Editura Academiei Române, București, 2011, p. 518–528.

SUR L'AMUÏSSEMENT DE U FINAL EN ROUMAIN. RÉSISTANCE CHRONOLOGIQUE ET DIFFUSION GÉOGRAPHIQUE DES TYPES PHONÉTIQUES PUIU, OCHIU ET ARICIU (Résumé)

L'article ci-dessus a un double point de départ, à savoir une recherche historique sur le rythme de l'amuïssement de -u final précédé par un son palatal – catégorie qui

réunit les types à radical în *j*, en occlusive palatale (*k*, *g*) et en affriquée prépalatale (*č*, *ǧ*), tels qu'ils se présentent dans les textes vieux daco-roumains – à différentes époques et dans les différentes aires dialectales –, aussi bien qu'une recherche dialectale en synchronie, c'est-à-dire fondée sur le résultats des enquêtes à questionnaire menées dans le but de la réalisation des atlas et qui permettent d'observer la résistance décidément plus grande de *-u* (le plus souvent assyllabique, mais parfois même syllabique) lorsqu'il est précédé par un des sons palataux qu'on vient d'énumérer. Notre recherche nous a permis d'établir une correspondance entre cette résistance et la situation qui, malgré toutes les fluctuations et les irrégularités, est restées dominante dans les textes (où elle survivait encore durant la première moitié du XXe siècle) et qu'on ne pourrait expliquer qu'en partie par des raisons morphologiques.

CUVINTE-CHEIE: *consoane palatale, u final, depalatalizare, arii conservatoare.*

MOTS-CLÉS: *consonnes palatales, u final, dépalatalisation, aires conservatrices.*

*Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan–Al. Rosetti”
050711 Calea 13 Septembrie nr. 13,
București
danamihaela.zamfir@gmail.com*

